

ZACHARIAS URSINUS
EN DE
HEIDELBERGSE CATECHISMUS

Door

Ds. G. Bouwmeester

UITGAVE VAN DE WILLEM DE ZWIJGERSTICHTING

TE 's-GRAVENHAGE

1954

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG

2004

ZACHARIAS URSINUS

INHOUD

1. Inleiding
2. Ursinus' jeugd
3. Ursinus' te Breslau en Zürich
4. Heidelberg in Ursinus' dagen
5. Ursinus' karakter
6. De Heidelbergse Catechismus
7. Ursinus' verdere arbeid te Heidelberg
8. Ursinus' arbeid te Neustadt
9. Ursinus' geschriften
10. Ursinus' theologie

1. INLEIDING.

Zacharias Ursinus is een naam, die in Gereformeerd Nederland wel bekend is. Hij wordt immers op onze catechisaties altijd naast *Caspar Olevianus* genoemd, als één der opstellers van onze Heidelbergse Catechismus.

Velen - de meesten zelfs, vermoed ik, - weten echter weinig van zijn leven en arbeid. In de kring van de theologen is hij wat beter bekend. Hij is een theoloog van groot formaat geweest, die in de 16e en 17e eeuw grote invloed heeft uitgeoefend op het theologisch denken van honderden predikanten. Vele predikanten van onze Gereformeerde kerken uit die tijd ontvingen hun opleiding te Heidelberg of studeerden toch uit zijn werken.

Om enigszins te beseffen welke invloed Genève en Heidelberg op het theologisch leven van ons land hebben uitgeoefend moet men zich even voorstellen, hoe de toestand op het gebied van het hoger onderwijs in de 16e eeuw bij ons was.

Vóór de grote Reformatie was in de Nederlanden alleen een hogeschool te *Leuven*. Deze was in 1426 gesticht.

In 1431 had paus Eugenius IV deze hogeschool ook een faculteit der heilige Godgeleerdheid gegeven. De hogeschool stond sterk onder de invloed van de Roomse stoel.

Erasmus gaf er op een doorreis enkele colleges en werd om zijn geleerdheid zeer toegejuicht. Hij verkoos er echter niet lang te blijven. Het peil van het onderwijs stond in die dagen in het algemeen niet hoog in ons land. De uitstekendste geleerden onder de "Broeders des gemenen levens" hadden buitenlandse scholen bezocht.

Toen in eerste tijd na *Luthers optreden* de naam van *Wittenberg* ook in ons land met eerbied genoemd werd en de nieuwe ideeën de aandacht begonnen te trekken, trokken sommige studenten ook daarheen. Luther was een Augustijner monnik geweest. Geen wonder, dat het vooral Augustijner monniken waren, die vooral belangstelling toonden voor het nieuwe licht, dat was opgegaan.

Wittenberg kende behalve Luther onder zijn professoren *von Staupitz* en *Karlstadt*. Maar vooral *Luther*, die er 1508-1509 en daarna sedert 1511 werkte, gaf aan deze universiteit een wereldvermaardheid. Hij had ook de universiteit en haar studiegang geheel omgevormd. Hij bond de strijd aan tegen het middeleeuws-scholastisch karakter van de school, tegen Aristoteles, en gaf aan de theologische studiën een geheel nieuwe inhoud. Aristoteles was weldra vergeten en men bestudeerde weer de bijbel, Augustinus en andere kerkvaders. De Bijbelse colleges stonden weldra in het middelpunt van de belangstelling.

Toch viel op de duur *Wittenberg* weer tegen, door de daar heersende losbandigheid onder de studenten. Het Lutheranisme schoot dan ook wel in ons land wortel in de eerste helft der 16e eeuw, maar niet zozeer door wetenschappelijke propaganda. Veel meer door het lezen van de Lutherse bijbelvertaling en door de eerste martelaren, die in de Nederlanden stierven voor hun geloof. In 1523 werden te Brussel *Hendrik Voes* en *Johannes van Essen* verbrand. Vooral *Antwerpen* was een haard van reformatorische invloeden. De Lutherse kerk heeft hier tot 1585, toen de stad in handen van Parma viel, gebloeid. In Antwerpen werden vóór 1585 ook tal van bijbels in de volkstaal gedrukt.

Een tijdlang heeft ook de *Wederdoperse stroming* grote invloed in ons land geoeffend en tal van martelaren geleverd.

Het *Calvinisme* kwam hier op vanuit de *Zuidelijke Nederlanden*. Hier verscheen reeds in 1561 een Franse uitgave van de *Nederlandse Geloofsbelijdenis*. Op een te *Armentiers* in 1563 gehouden Synode werd dit geschrift reeds als belijdenisgeschrift der Nederlandse Gereformeerde kerken aanvaard. De opsteller van deze belijdenis was de bekend geworden *Guy de Brès* (of *de Bray*), die o.a. in *Genève* had gestudeerd en tal van gemeenten in de Zuidelijke Nederlanden heeft gediend of gesticht. Hij was het middelpunt van de reformatorische kring daar en bond de strijd aan met de geruchtmakende actie der Wederdopers.

De Nederlandse Geloofsbelijdenis werd aanstonds bij haar publicatie aangeboden aan koning *Philips 17*.

Ook in 1566, op de rijksdag te *Augsburg*, werd de Nederlandse Geloofsbelijdenis, vergezeld van een smeekbrief en vertoog, aangeboden aan keizer *Maximiliaan II*, door bemiddeling van dezelfde keursvorst *Frederik III*, paltsgraaf, die de stoot heeft gegeven tot de opstelling van de *Heidelbergse Catechismus*.

De Calvinisten in de Nederlanden begeerden evenzeer als die in de Palts, door deze aanbieding van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, een gelijkgerechtigde positie als de Lutherse, die onder de *Augustana*, de Augsburgse Confessie, leefden.

De pogingen van *Willem de Zwijger* en zijn broeders om de Lutherse en de Calvinisten in de Nederlanden te verenigen, hadden schipbreuk geleden.

Philippus Marnix van Sint Aldegonde en zijn broer *Johannes* hadden beide te *Genève* gestudeerd en waren daar geestverwanten van *Calvijn* en *Beza* geworden en voorvechters van 't Calvinisme in ons land. Marnix heeft dan ook de Prins sterk beïnvloed ten gunste van het Calvinisme.

Nu had Marnix ook een tijdlang als uitgewekene aan het hof van *Frederik III van de Palts* vertoefd en daardoor connecties gekregen met de Nederlandse Gereformeerde vluchtelingen aan de Rijnkant en in de Palts. Deze vluchtelingengemeenten van de Rijnstreek, evenzo die van Oost-Friesland en de omgeving van Londen, zijn van onberekenbaar grote invloed geweest op de zegepraal der hervorming in ons vaderland. Men leze hiervoor b.v. de dissertatie van *Dr. A. A. van Schelven*: *De Nederduitsche vluchtelingenkerken der XVIe eeuw in Engeland en Duitsland in hunne betekenis voor de Reformatie in de Nederlanden*. Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1908.

Ook de hofprediker van de Prins, *Pierre Lozeleur*, sedert 1567 een vertrouweling van Willem de Zwijger, had te *Genève* vertoefd en was een vriend van *Beza* geworden.

Hij heeft een gunstige invloed op de Prins geoeffend en mede ervoor gezorgd, dat zijn sympathieën steeds meer oversloegen naar de Calvinisten. *Lozeleur* was echter veel verdraagzamer jegens andersdenkenden dan de streng Calvinistische Marnix.

Ook het levenswerk van *Ursinus* en *Olevianus* heeft op het Nederlandse volk een sterke invloed geoeffend.

Deze invloed is op den duur zelfs dieper en breder geweest dan die van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Dit laat zich gemakkelijk verstaan, omdat de *Catechismus* een echt volksboek is geworden, waarbij ook de eenvoudige burger leefde, dat hij las en bestudeerde. Men denke hier ook aan de geregelde behandeling van dit Heidelbergse leerboek op de catechisaties en in de middaggodsdienst-oefeningen des Zondags in de kerken.

Hoeveel commentaren en prekenbundels over de stof van de *Catechismus* zijn in ons land verschenen na de eerste van *Bastingius*! Niet zonder grote invloed is deze

geregelde behandeling van de Catechismus geweest. Spoedig (in 1963) zullen wij het vierde eeuwfeest van de Heidelbergse Catechismus vieren.

Welk een onschatbare, onberekenbare en diepe invloed heeft dit werk van *Ursinus* en *Olevianus* op ons Nederlandse volk uitgeoefend! En toch weet het meestal heel weinig over de beide jonge Godvrezende en geleerde mannen, die dit boek hebben samengesteld.

In 1563 is dit boekje voor het eerst in het Duits gedrukt op last van de vrome keurvorst, Frederik III.

De Nederlandse Gereformeerde vluchtelingenpredikant, *Petrus Dathenus*, heeft in 1566 dit leerboek in de Nederduitse taal overgezet, achter een door hem verzorgde psalmberijming gevoegd, uitgegeven en zo in handen van duizenden Nederlanders gebracht. Bovendien hebben de Gereformeerde vluchtelingen aan de Rijnkant en in de Palts, vóór 1572, de waarde van het boekje van nabij leren kennen in hun godsdienstoefeningen en het op heel hoge prijs leren stellen.

De Palts was voor velen een tweede vaderland geworden, waar zij zich thuis gevoelden onder geloofsgenoten.

Merkwaardig voor deze eerste jaren van de Gereformeerde Kerken is ook, dat naast elkaar de werken van Luther, Melanchthon, Zwingli, Bullinger, Martyr, Calvijn, Beza e.a. werden gelezen en bestudeerd. Zo zijn de *Loci communes* van Melanchthon in Heidelberg aan de Hogeschool lange tijd als leidraad bij de dogmatische colleges gebruikt, ongeveer tot 1600.

Van dit zeer beroemde boek uit de eerste tijd van de reformatie verschenen kort achter elkaar tientallen drukken.

Na 1600 werd het te Heidelberg vervangen door *de Institutie of onderwijzing in de Christelijke godsdienst* van Johannes Calvijn, een niet minder beroemd geworden boek.

Ook de boeken van Bullinger zijn in de 16e eeuw druk gelezen in ons vaderland. In 1566 kon deze reformator aan een vriend schrijven, dat de boekhandelaar Froschauer tot hem had gezegd: "ik verkoop nergens meer van Uw boeken dan in Nederland". (A. J. van 't Hooft: *De theologie van Heinrich Bullinger in betrekking tot de Nederlandse Reformatie*, bl. 97). Vooral het beroemd geworden *Huysboeck* van Bullinger is veel gelezen, vertaald en herdrukt. Maar ook ten aanzien van Bullinger geldt, dat na 1600 Calvijns geschriften de zijne meer en meer verdrongen hebben.

Dat Melanchthons invloed nog zo langen tijd in Heidelberg heeft nagewerkt, lag ook voor een groot deel aan de strijd in de Duits Lutherse Kerken tussen strenge Lutheranen en Philippisten, waarbij Heidelberg aanvankelijk reeds aan de zijde van Melanchthon had gestaan.

Ursinus was verder een leerling van Melanchthon geweest. Voor *Zanchius*, die na Ursinus te Heidelberg, de dogmatiek doceerde, waren Melanchthons *Loci* de eerste wegwijzer naar de volmaakte kennis van Christus geweest.

Ook *Calvijn* was zeer bevriend met Melanchthon en achtte de *Loci* van hem zeer hoog. Hij vertaalde ze b.v. 1546 in het Frans. Toch heeft Melanchthon op den duur geen eigen theologische school kunnen vormen. Hij zat eerst te sterk vast aan zijn vriend Luther en later nam hij een te weifelachtige houding aan. Op den duur heeft *Calvijn* in Duitsland steeds meer de Philippisten tot zich getrokken.

Een illuster voorbeeld van de ontwikkeling van de Philippisten tot Calvinisten is *Zacharias Ursinus* zelf geweest. Hij vereerde zijn leermeester Philippus zeer, maar

koos al spoedig veel beslist dan deze in de avondmaalsstrijd de zijde van de Zwitserse theologen te Zürich. De zwenking bij Ursinus is wel heel spoedig voltrokken, na beëindiging van zijn studiën te Wittenberg.

2. URSINUS' JEUGD.

Zacharias Ursinus werd geboren te *Breslau*. Het behoorde in die dagen tot Oostenrijk. De Lutherse leer werd er al spoedig bekend en verbreid door *Johann Hesz*, een vriend van den groten Hervormer en kreeg er spoedig zelfs de overhand. Bisschop, domkapittel en monniken behielden er echter hun bezittingen.

Reeds de vader van *Zacharias* had zijn naam *Bar* (Beer) omgezet in *Ursinus*. (Ursus is in het Latijn: beer. Ursinus is het adjectief bij Beer, en betekent dus: „de Beerachtige“.)

Zacharias Ursinus' vader was afkomstig uit *Neustadt* (Oostenrijk), had in *Weenen* gestudeerd en had daarna als gouverneur of huisonderwijzer vanvoornamelijk jongelieden zijn brood verdiend. In deze hoedanigheid arbeidde hij dan ook te *Breslau* bij de familie *Pucher von Puchen*. Hij huwde hier met *Anna Rothe*, een bloedverwante van deze familie en trad straks in dienst van de stad *Breslau* als diakonus of uitdeler bij de stadsaalmoezenierskamer. *Caspar Ursinus*, *Zacharias'* vader, was in *Breslau* geacht wegens zijn geleerdheid en godsvrucht. De opvolger van *Johann Hesz*, *Ambrosius Moibanus*, gebruikte *Caspar Ursinus* meermalen als zijn hulpprediker. Toch bleef hij tot zijn dood (1555) in behoeftige omstandigheden verkeren.

Op 18 Juli 1534 werd dezen man een zoon, *Zacharias*, geboren. Groter geworden bleek de knaap een uitstekende aanleg voor studie te hebben. Hij bezocht straks de, onder haar rector *Andreas Winkler*, tot hoge bloei gekomen *Elisabethschool* en maakte uitmuntende vorderingen. Reeds in 1550, toen hij nog geen 16 jaar oud was, vertrok de jonge *Zacharias* naar de beroemd geworden hogeschool te *Wittenberg*, waar toen *Philippus Melancthon* het wetenschappelijk licht was. Een stadsgenoot van *Ursinus*, *Johannes Aurifaber*, een schoonzoon van de *Breslauer* predikant *Johann Hesz*, en die in die dagen diakonus aan de slotkerk van *Wittenberg* was, leidde de jonge *Zacharias* aanstonds bij *Melancthon* in. Meester *Philippus* heeft de knaap toen zelf eens getest en vond hem geschikt om de openbare colleges bij te wonen. Zo werd de jonge student op 30 April 1550 ingeschreven en wijdde zich van stonde aan met een voorbeeldige ijver aan de studie, die hij hier te *Wittenberg* tot Augustus 1557 heeft voortgezet.

Zijn vader kon dit alles evenwel niet bekostigen. Hij had echter welgezinde beschermheren in *Breslau*. Onder hen nam al spoedig de eerste plaats in de *Breslauer* arts *Johannes Krafft* (*Crato*), die later als lijfarts en raadsman van de Duitse keizer tot hoge eer en invloed geraakte. *Crato* is niet alleen voor *Ursinus*, maar voor tal van Gereformeerde studenten en theologen een enorme steun geweest. (Zie: *Gillet: Crato von Crafftheim und seine Freunde*. Frankfort an Main, 1860. Dit boek bevat heel veel wetenswaardigs uit *Ursinus'* leven en dat van andere theologen uit die dagen. Het is een boek, dat o.a. goed inzicht geeft in de strijd der Philippisten en Calvinisten tegen de felle Lutheranen in dat tijdperk.)

Crato is tot het einde van *Ursinus'* leven hem trouw gebleven en heeft met zijn pupil, later zijn vriend en leermeester, een uitgebreide correspondentie gedreven in het Latijn. Vele van hun brieven zijn afgedrukt als bijlage in het bovengenoemde werk van *Gillet*. Ze verdienen een uitgave, die hen beter onder het bereik van vele belangstellenden zou brengen!

Door bemiddeling van Crato werd Ursinus te Wittenberg ook opgenomen in de engere kring, die zich om den Praeceptor Germaniae schaarde. Crato was toch een vriend en huisgenoot van Luther en Peucer geweest.

Zo werd gedurende Ursinus' studentenjaren een andere vertrouwde van Melanchthon, *Hubert Languet*, een geleerde en wereldwijze Bourgondiër, ook intiem met Ursinus bevriend en ook dit werd een vriendenband voor het leven.

Ursinus heeft zijn leermeester Melanchthon hoog vereerd. Hij kon het in zijn studententijd reeds niet goed verkroppen, dat men onder de ultra-Lutheranen dezen trouwen vriend van Luther, dezen groten godgeleerde, dezen zachtmoedigen leider, na de dood van Luther zoveel verdriet en smaad aandeed. In deze dagen reeds is in hem de scherpe reactie geboren tegen het drijven der felle Luthersers en later is hij steeds een bestrijder gebleven van deze fanatieke vervolgers van Melanchthon en bestrijders van 't Philippisme.

Na voltooide studie te Wittenberg ondernam ook Ursinus, evenals zovele studerende in die dagen, een grote reis. De hiertoe benodigde middelen verschaften hem zijn oom Rothe, broeder van zijn overleden moeder, en zijn andere beschermers. Ursinus ontving van de raad van Breslau, als zijn beursstudent, verlof om eerst deze studie-reis te maken, vóórdat hij in dienst van zijn vaderstad zou treden.

Eerst ging hij nu met Melanchthon naar *Worms* en woonde hier het godsdienstgesprek (September 1557) bij. Hij betrad hier historische grond, want in deze zelfde bisschopstad werd in 1521 de beroemd geworden rijksdag gehouden, waarop Maarten Luther zich had moeten verantwoorden tegenover zijn beschuldigers van pauselijke zijde.

Van Worms vertrok de jonge geleerde naar *Straatsburg*, waar de bekende hervormers *Martin Butzer* en *Johannes Calvijn* gearbeid hadden. Daarna trok hij verder de Rijn op naar *Bazel* en van hier naar *Genève*, om Calvijn zelf te leren kennen. Deze nam de jonge Ursinus vriendelijk op.

Vervolgens richtte hij zich nu naar *Parijs*. Hier wilde Ursinus de colleges in de Hebreeuwse taal volgen onder leiding van *Jean Mercier*. Nadat hij dit een tijdlang gedaan had, ondernam hij de terugreis naar Duitsland via *Zürich*, waar *Zwingli* gearbeid had, en nu *Bullinger* de leiding had. Hij knoopte hier geleerde, vriendschappelijke banden aan met mannen als *Petrus Martyr*, *Lavater* en *Simmler*. Daarna keerde hij terug naar Breslau.

3. URSINUS TE BRESLAU EN TE ZÜRICH.

Hier riep de raad hem nu om zijn werk aan te vangen als vierde docent aan de *Elisabethschool*, de school, die hij zelf bezocht had als leerling.

Zijn taak werd o.a. de verklaring van het bekende *Examen ordinandorum* van Melanchthon, een propedeuse voor de a.s. predikanten. Helaas was intussen de rust in de Hervormde kerken geweken, doordat ernstige meningsverschillen, vooral t.a.v. de *Sacramentsleer*, waren doorgedrongen tot alle kerken, ook die van Breslau.

De meningen waren eerst nog zeer onbelijnd en zeer verscheiden. Men koesterde in Breslau aanvankelijk nog de hoop, dat de autoriteit van Melanchthon de gemoederen zou tot bedaren brengen. Men had voor Melanchthon hier nog grote eerbied. In Ursinus begroette men een bekwaam leerling van hem, die tot zijn intieme vriendenkring had behoord en men meende eerst, dat nu wel de oplossing der geschillen aanstaande was. De tegenover elkaar staande partijen meenden zich alle

met de autoriteit van Melanchthon te kunnen dekken. Nu had Ursinus evenals zijn zachtmoedige leermeester een afkeer van twist en krakeel. Hij wilde ook wel rekening houden met de nu eenmaal bestaande verschillende zienswijzen, voorzover zijn geweten hem dit vergunde.

Anderzijds stuitte hem echter niets meer tegen de borst dan het verbergen of verloochenen van zijn diepe overtuiging. Hij was een vast en consequent denkend man. Wat zijn diepe overtuiging was geworden na ernstig en nauwgezet schriftonderzoek en toetsing met de gevoelens van anderen, kon hij niet voor zich houden. Toen hij dan ook bij het geven van zijn colleges toegekomen was aan de leer van het heilig avondmaal, gaf hij daarbij een heldere, duidelijke verklaring van zijn gevoelens in deze, omdat deze hem alleen houdbaar en juist waren gebleken.

Dit gevoelen stemde vanzelf in het geheel niet overeen met dat van de aanbidders van Luther, z.a. Westphal b.v. tegenover Calvijn had verdedigd. Ook niet met dat van Scholz te Breslau. Het was toch eigenlijk het gevoelen van de Zwitserse theologen, dat Ursinus in deze tijd reeds huldigde.

Spoedig werd Ursinus door zijn tegenstanders dan ook voor een *Sacramentariër* gescholden. Ursinus had echter een zeer diepe studie over de sacramenten gemaakt en was thuis in de Schriften en de kerkvaders als weinigen. Hij antwoordde dan ook op de aantijgingen van zijn tegenstanders op een zeer waardige en hem kenmerkende manier. Hij streed met open vizier, onbevreesd, eerlijk en gedocumenteerd. Hij ontvouwde zijn gevoelens over de sacramenten in "Stellingen over de Sacramenten, over de Doop en over het Avondmaal des Heeren".¹ 1559.

In deze stellingen legde Ursinus met de helderheid en beslistheid, die al zijn theologisch werk heeft gekenmerkt, zijn overtuiging bloot. Een overtuiging, die - zo kunnen wij wel zeggen - ook later onveranderd de zijne is gebleven.

Hij bleek toen reeds een zeer zelfstandig denker te zijn. Ursinus zond de theses ook toe aan zijn leermeester Melanchthon, die hem voor deze arbeid grote lof toezwaaide. De meester zei: 'ik heb grote verwachtingen van Ursinus gekoesterd, maar dit werk overtreft toch mijn verwachtingen verre!'

Dit oordeel van 'den groten praeceptor Germaniae was wel bijzonder vleierend voor de jonge Ursinus, maar zijn tegenstanders grepen de stellingen met bijzondere graagte aan, om hem nog te scherper aan de kaak te kunnen stellen als iemand, die in de Sacramentsleer Luthers standpunt verloochende. Zij hadden om dit te bewijzen nu gegevens te over. Hier bleek toch overduidelijk, dat Ursinus een geheel andere koers hield dan de ultra-Lutheranen.

Ursinus wilde dit ook niet verhelen en om verder gekrakeel te voorkomen, verzocht hij de raad van de stad om te mogen vertrekken. Op 26 April 1560 kreeg hij eindelijk hiertoe de nodige vergunning. Men bedong daarbij echter, dat hij, indien dit zou worden verlangd, bereid zou zijn om naar Breslau terug te keren en zijn vaderstad opnieuw zijn diensten zou wijden.

Ursinus vernam, toen hij naar *Wittenberg* wilde vertrekken, het plotseling *sterven* van zijn hooggewaardeerde leermeester, *Philippus Melanchthon*. Dit bracht wijziging in zijn plannen. Hij wilde nu niet meer naar *Wittenberg* gaan, maar naar *Zurich*. Hij had reeds in *Petrus Martyr* een vaderlijk vriend gevonden en hij kende niemand, die bij hem beter het gemis van Melanchthon kon vergoeden. *Door dit besluit koos hij wel*

---

¹ Theses. Complectentes breviter et perspicue summam verae doctrinae de Sacramentis, tour Veteris quam Novi Testamenti in genere, speciatim vero de Baptismo et Sacra Coena Domini: scriptae a Zacharia Ursino, Vratislaviae. Anno Christi M.D.LIX. (Ursinus' Opera Omnia; I. kol. 766 v.v.)

zeer beslist voor de Zwitserse reformatie en zei van nu af het kamp der Lutheranen, die zo verdeeld waren in strenge Lutheranen en Philippisten, vaarwel. Hij voorzag toen reeds, dat de ultra-Lutheranen, nadat Melanchthon gestorven was, nog veel heftiger tegen alle Philippisme en Krypto-Calvinisme zouden te velde trekken. En de uitkomst gaf hem geheel gelijk.

Hij ging nog in Wittenberg aan, nam daar afscheid van zijn vrienden, die een moeilijke tijd tegemoet gingen, en reisde door naar Zurich. Niets kon hem bewegen te Wittenberg te blijven.

Op 3 October 1560 kwam hij te Zurich aan, waar hij zeer hartelijk werd opgenomen. Hij nam zijn intrek ten huize van professor *Martyr* en sprak met dezen bekwamen godgeleerde nog eens alle problemen en vragen door, die de geschilpunten raakten tussen ultra-Luthers en Gereformeerden. Daarbij bleek hem toen, dat hij in alle gewichtige leerstukken en theologische vragen met Martyr één van gevoelen was. Hier werd hij zich dus ten volle bewust, waar hij voortaan zou staan. Hij was geen Lutheraan meer. Ook geen Philippist, die een bemiddelend standpunt tracht in te nemen. Hij stond voortaan geheel en al aan de kant van de Zwitserse theologen. Hij zou strijden aan de zijde van Martyr en Bullinger, Calvijn en Beza. Zijn ideaal was steeds vaster geworden: arbeiden voor de kerken der reformatie, maar steunende alleen op Gods Woord, vrij van het juk van alle menselijke autoriteit, Luther inbegrepen, waar hij in de avondmaalsleer een onschriftuurlijk standpunt innam. Niet heel lang heeft men Zacharias Ursinus te Zurich met rust gelaten.

In het jaar 1561 ontving de reeds bejaarde *Petrus Martyr* van de Paltsgraaf, Frederik III, de vererende uitnodiging om over te komen naar Heidelberg, en daar als professor aan de omgebouwde universiteit, het werk der reformatie in de Palts te helpen uitvoeren en verstevigen.

De bedaagde geleerde zag er erg tegen op om een zo zware taak, die al de krachten van een jongen man vorderde, op zijn leeftijd nog aan te vatten.

Maar wel wees hij in zijn antwoord aan den keurvorst, dezen vromen voorvechter van de zaak des Heeren op zijn jongere vriend *Ursinus*, die hij in alle opzichten voor de hem toegedachte taak kon aanbevelen. In deze weg werd Ursinus dan naar *Heidelberg* geroepen en vertrok hij in de maand September 1561 via Frankfort am Main, waar hij eerst de Messe bezocht, naar deze stad, om daar zijn gezegend werk te beginnen.

4. HEIDELBERG IN URSINUS' DAGEN.

Heidelberg is één van de oudste universiteitsteden van Duitsland. De universiteit werd in 1386 gesticht. Ze heeft tal van beroemde geleerden voortgebracht. Zo werden vlak vóór de Reformatie voor de theologische studiën ingeschreven *Johannes Oecolampadius* (1499), de latere boezemvriend en rechterhand van Zwingli, en *Philippus Melanchthon* (1509), de vriend en medestrijder van Luther.²

Ook hier in Heidelberg kenmerkte zich het leven aan de universiteit door de onrust van de tijd. De scholastieke middeleeuwse wetenschap worstelde met het opkomende Humanisme. Oude en nieuwe geloofsovertuigingen streden bij de studenten om de

---

² Philippus Melanchthon, geb. 1497, heette eigenlijk Schwartzerd. Melanchthon is er de Griekse overzetting van. In 1512 zette M. zijn studie te Tübingen voort, waar hij meer en meer naar 't Humanisme overhelde. In 1514 werd hij magister en gaf voortaan onderwijs aan de universiteit. In 1517 werd hij professor te Wittenberg, doceerde Grieks en werd vriend en medewerker van Luther. Wel een zeer jong en vroeg ontwikkeld man!

voorrang. Ook de docenten waren spoedig verdeeld. Maar ook in de Palts drong de Hervorming steeds dieper en breder door. Aan de universiteit werden pogingen in het werk gesteld om evenals te Wittenberg de studiën te vernieuwen en andere methoden in te voeren. Vooral de artistenfaculteit roerde zich in deze, maar vooralsnog vond geen grondige omkeer plaats.

Groot opzien baarde het bezoek van *Luther* te Heidelberg. Op 26 April 1518 hield hij een disputatie in het dikwijls door de universiteit gebruikte refectorium³ van het Augustijnerklooster. Onder de toehoorders bevonden zich o.a. *Johannes Brenz*, later een beroemd geworden Lutherse theoloog, *Martin Butzer*, de reformator in de Elzas (Straatsburg), *Heinrich Stoll*, de latere hofprediker van Frederik II. Dit bezoek van Luther betekende verdere doorwerking van de Hervormde gedachten.

In 1521 poogde de artistenfaculteit, d.i. de literaire faculteit, zonder resultaat *Erasmus*, de beroemde Rotterdamse humanist, aan de universiteit van Heidelberg verbonden te krijgen.

In 1546 werd nog *Melanchthon* tevergeefs beroepen.

Ook werd aan deze universiteit in 1555 het zgn. Collegium sapientiae (college der wijsheid) opgericht, waarin een 60-80 studenten werden opgenomen, die hier inwoonden, levensonderhoud ontvingen en onderricht ontvingen.

Een soort hospitium dus! Ursinus zou later aan het hoofd hiervan gesteld worden, zodra hij in Heidelberg kwam. Veel tijd, kracht en toewijding heeft hij aan de wetenschappelijke en economische leiding van dit studententehuis gegeven. Soms klaagt hij er over tegenover zijn vriend *Crato*, dat hij zich zelfs met de inkoop van wijn moet belasten en toe moet zien, dat hem geen oude, verschaalde wijn door de gewiekste wijnhandelaren in handen geduwd wordt.

Ook in die dagen versmaadden de studenten al geen goed glas wijn! Tal van Nederlandse predikanten hebben in dit collegium sapientiae gehospiteerd en hun opleiding ontvangen.

Men studeerde in die tijd zeer goedkoop. Tal van studenten lagen soms als commensaal bij heren professoren thuis. In Wittenberg kon een student in die tijd met acht goudgulden per jaar toekomen.

Melanchthon was lang niet de enige hoogleraar, die veelbelovende jonge mannen in zijn huis geheel kosteloos opnam. Frederik III veranderde de aard van het collegium sapientiae in 1561, door er alleen a.s. theologen in te laten opnemen. In allerlei opzicht is er van dit "college" een gezegende invloed uitgegaan. Toen het gebouw in 1570 door brand vernield werd, heeft de kerkelijke overheid van Heidelberg vrijmoedigheid gevonden om voor de wederopbouw in ons land te collecteren.

Ook het latere zgn. „Statencollege" te Leiden werd bijna geheel ingericht naar het voorbeeld van het "wijsheidscollege" te Heidelberg.⁴

De materie van het theologisch onderwijs in de tijd van Ursinus, beperkte zich voornamelijk tot de ,dogmatiek en de exegese, die in nauw verband met elkander onderwezen werden. Uit het Oude Testament werd bij voorkeur onderwezen uit het boek der *Psalmen* en uit de profeet *Jesaja*. Uit het Nieuwe Testament hadden de brieven van Paulus de voorkeur, in het bijzonder die aan de *Romeinen* en aan de *Galaten*. Reeds in 1556 had de keurvorst, *Otto Heinrich* van de Palts, de Hervormde godsdienst in zijn gewesten ingevoerd, naar het voorbeeld van Wurtemberg. In 1558 werd ook de nieuwe orde aan de universiteit ingevoerd, waarbij advies werd ingewonnen bij Melanchthon, die in de eerste tijd van de omkeer te Heidelberg groot gezag had in de Palts. Spoedig zou echter een verdere ontwikkeling plaats vinden in

---

³ Eetzaal in een klooster.

⁴ Zie Chr. Sepp: Het godgeleerd onderwijs in Nederland gedurende de 16e en 17e eeuw, bl. 21.

meer Gereformeerde geest.

Frederik III was n.l. in 1559 aan de regering gekomen in de Palts.

Hij was voor de Hervorming gewonnen en onderhield vooral sterke betrekkingen met *Zürich*.

De Palts is nooit streng Luthers geweest. Het Philippisme heeft er aanstonds de leiding gehad. En dit neigde ook reeds veel meer dan 'de strenge Lutheranen tot de Gereformeerde visie. *Otto Heinrich*, Frederiks voorganger, was ook helemaal geen tegenstander van de Zwitserse theologen geweest.

Dit bleek o.a. uit de aanstelling van leraars, die de Zwitserse opvatting van het avondmaal waren toegedaan, z.a. Martinus Frechtus, Simon Gryneius, Sebastiaan Munster en Hieronymus Buschius. Ook *Martyr* ;en *Musculus* had deze keurvorst reeds gaarne met ambten in de kerk van de Palts begiftigd. *Johannes à Lasco*,⁵ de bekend geworden reformator van Oostfriesland en de Londense Gereformeerde vluchtelingengemeente, genoot het bijzonder ver-trouwen van Otto Heinrich.

Ook de hofprediker, *Diller*, was niet bijzonder op Luther gesteld, en Otto's geheimschrijver, *Erastus*, evenals zijn kanseliers, *Probus* en *Ehem* openbaarden duidelijk hun sympathiën voor de Zwitserse theologen. Zo werd b.v. ook *Petrus Boquinus*, de voormalige prior van een Carmelietenklooster te Bourges in Frankrijk, een Franse vluchteling dus, een Hugenoot, reeds in 1557 als professor in de theologie te Heidelberg benoemd. *Pierre de Cologne* vond, toen hij uit Metz moest vluchten, te Heidelberg een aanstelling als predikant.

Zó vond Frederik III de toestanden in 'de Palts dus reeds in een ver ontwikkeld stadium. Men was reeds bezig van de Philippisten tot de Gereformeerde vleugel van de Reformatie over te gaan.

In 1559 voegden zich nog *Frans Hotman* en *Jacob Sturm*, beslist Gereformeerde leiders, bij de groep in Heidelberg.

Toch had onder *Otto Heinrich* ook de fel Lutherse partij een succes geboekt. Zij had het gedaan weten te krijgen, dat één van haar felste en ijverigste bevorderaars in de Palts was geplaatst als Generaal Superintendent, n.l. *Heszhusius*. Hij had een belangrijke functie in het kerkelijk leven en aanstonds begon hij er naar te streven, 'dat op het gebied van de leer, de liturgie en het kerkelijke leven de ideeën van de Gnesio-Lutheranen zouden verwerkelijk worden. Met veel vuur en ijver, op niets ontziende wijze en met grote haast ging deze man te werk.

Het Gereformeerd geloof moest uitgerooid en het bemiddelend standpunt van Melanchthon moest uitgeschakeld worden. Zo trad zijn bedoeling maar al te duidelijk aan de dag en had hij het weldra verkorven bij de voornaamste beambten, predikanten en leden van de universiteit.

Een overtuigd Gereformeerd predikant, *Klebitz*, gaf al spoedig aanleiding, dat *Heszhusius* met hem in scherp conflict kwam. Hij hield n.l. een dispuut over een zevental stellingen, waarin hij de avondmaalsleer van de felle Lutheranen afwees en de opvatting der Zwitsers als de juiste verdedigde.⁶ Nu ontbrandde de toorn van *Heszhusius* in volle vlam. De generaal superintendent hoorde van het geval, toen hij juist in Wezel een bezoek bracht en keerde snuivend van woede terug. In Wezel had

---

⁵ *Johannes à Lasco*, ook wel *Lasky* genoemd, was een Pools edelman, die heel veel voor onze Nederlandse Gereformeerde kerken heeft betekend. Dr. Kuyper Sr. heeft zijn werken in het Latijn weer opgediept en opnieuw uitgegeven onder de titel: Opera tum edita quam inedita. *Herman Dalton* schreef in de vorige eeuw een uitgebreide biographie over à Lasco.

⁶ Calvin was in 1549 met de Zürichse theologen tot overeenstemming gekomen inzake de opvatting van het Heilig Avondmaal. De z.g. Consensus *Tigurinus* werd toen opgesteld: de "Overeenstemming van Zürich", die zeer gezegend gewerkt heeft om alle Gereformeerden, zowel van Zurich als Genève samen te binden.

Heszhusius zich door zijn fanatisme de scheldnaam verworven: *Tolleman Geckhusen*. Hij heette n.l. Tilemann Heszhusius. Hij verklaarde Klebitz aanstonds voor 'een ketter'. Nu was de keurvorst juist afwezig voor de rijksdag te Augsburg. Zijn plaatsvervanger, de graaf van Erbach, was tegen de moeilijkheden niet opgewassen. Wel maande hij de razende Superintendent tot kalmte, maar werd toen zonder vorm van proces meteen in de ban gedaan door de kleine paus. Heszhusius meende op grond van zijn kerkelijk ambt als superintendent de bevoegdheid hiertoe te hebben.

Verder noemde hij Klebitz op de kansel een duivel en goot bij elke gelegenheid de fiolen van zijn gramschap over den Gereformeerden ketter uit. Toen zij samen het avondmaal moesten leiden, wilde de superintendent de kelk aan Klebitz uit de hand rukken en werd de laatste daarna ook in de ban gedaan. Geen predikant mocht meer met Klebitz samen het avondmaal bedienen, geen gemeentelid mocht meer naar hem luisteren of zijn kind bij hem laten dopen of ziekenbezoek van hem ontvangen. Niemand mocht met de gebannene voortaan meer eten en de overheid moest hem, zo gelastte Heszhusius, uit zijn ambt zetten.

Toen de keurvorst in Heidelberg terugkeerde hoorde hij van dit alles en werd getuige van het krakeel. Aanvankelijk probeerde hij de vrede te herstellen door een bemiddelend standpunt in te nemen. Zo meende hij olie op de golven te hebben geworpen en vierde 10 September 1558 met zijn hofhouding het avondmaal, waarbij *Diller* het brood uitdeelde en *Klebitz* de wijn. Maar Heszhusius dacht 'er niet aan hiermee genoegen te nemen. De keurvorst had de *Augustana variata*, d.i. de veranderde Augsburgse Confessie, voorgesteld als gemeenschappelijke grondslag voor overeenstemming en verzoening. Maar de ultra-Lutheranen wilden alleen van de *Augustana invariata* weten, d.i. de Augsburgse Confessie met de oorspronkelijke redactie van art. 10, over het avondmaal. Melanchthon had in 1540 de verandering in art. 10 aangebracht, en een formulering gekozen, die voor de Zwitserse theologen aanvaardbaar was. Calvijn had b.v. deze *Augustana variata* ook ondertekend!

Maar Heszhusius verklaarde in een preek, uit de *Variata* kon men niet te weten komen, wat men geloven moest op het punt van het avondmaal. Door haar was de Augsburgse Confessie geworden tot een Poolse laars en een wijde mantel, waarin zich de Heere Christus, maar ook de duivel al te gemakkelijk kon verbergen!

Heszhusius' belijdenis van het Avondmaal, die de keurvorst van hem verlangd had, bevatte de uitdrukkelijke verklaring, dat artikel 10 van de Augsburgse Confessie alleen in de zin van Luther te verstaan was en hij sprak uit, dat allen vervloekte Zwinglianen⁷ waren, die niet aannamen, dat het lichaam van Christus "*in het brood*" en daarom ook "*met het brood*" ontvangen wordt. De uitdrukking *met het brood* zou dan bij Luther hetzelfde betekend hebben als: "*het lichaam en bloed van Christus lichamenlijk en wezenlijk met de mond genieten*".

Zó geformuleerd konden de Gereformeerden wel de uitdrukking *in het brood* aanvaarden, maar *niet* de uitdrukking *met het brood*. Heszhusius gaf dan ook wel blijk, dat hij goed wist te formuleren en deed scherp uitkomen, dat hij eiste, men moest de *Augustana* zó lezen, dat allen in de ban moesten, 'die niet leerden, dat het lichaam en bloed van Christus waarlijk aanwezig zijn en uitgedeeld worden in het avondmaal aan alle deelnemende gasten. Hij zag ook goed in, dat de *Variata* een bredere basis vormde, waarop ook de Gereformeerden zich konden vinden. De

---

⁷ Dit was in die tijd bij de felle Lutherse een scheldwoord, waarmee zij de Gereformeerden gaarne betitelden. Luther had n.l. Zwingli eens in zijn woede op één hoop geworpen met allerlei dwepers en ketteren.

keurvorst wilde echter aan de ultra-Lutheranen geen concessies doen en de Gereformeerden verstoten. Daarom zette hij Heszhusius af als generaal superintendent en bande hem uit Heidelberg, zonder hem enig getuigschrift mee te geven. Om niet partijdig te schijnen liet hij ook *Klebitz* van zich gaan, echter met een goed getuigschrift en onverholven deelneming. Zo hadden de felle Lutheranen in de Palts een besliste nederlaag geleden.

Klebitz gaf buiten de Palts, in Freiburg, een geschrift uit, getiteld: "Sieg der Wahrheit und Ruin der sächsichen Papstthums oder notwendige Antwort auf die Beweisgrunde des Tilemann Heszhusius".

De keurvorst was door het gebeurde nog bevestigd geworden in zijn sympathieën voor de Zwitserse opvatting van het Avondmaal. Toch meende hij om des lieven vredes wil nog een bemiddelingsontwerp te moeten voorstellen. Hiertoe werd een advies gevraagd aan Melanchthon, dat 28 October 1558 binnenkwam. We laten het hier afdrukken, omdat men er de geest van Melanchthon zo duidelijk uit kan proeven. Ook omdat eruit blijkt, dat zulke bemiddelende standpunten niet meer baten, als de tegenstellingen zó verscherpt zijn als dit in de Palts het geval was. Ursinus was in deze zijn grote leermeester vooruit, toen hij in 1559 te Breslau welbewust zijn positie als Krypto-Calvinist prijs gaf en helder en beslist koos voor de Gereformeerde zienswijze in de sacramentsleer.

Het bedoelde advies aan de keurvorst luidde:

"Het is niet moeilijk maar wel gevaarlijk om te antwoorden. Toch wil ik thans zeggen, wat ik over het strijdpunt van die leer (over het Avondmaal) in 'de herinnering kan oproepen en ik bid den Zoon van God, dat Hij mijn inzicht en de uitkomst wil leiden. Het lijkt geen twijfel, dat uit de strijd inzake het avondmaal onafzienbare worstelingen en gevechten zullen volgen, omdat de wereld gestraft wordt voor haar afgodendienst en andere zonden. Laat ons daarom smeken, dat Gods Zoon ons wil leren en regeren. Daar er echter overal zwakken zijn en die in de leer der kerk nog niet onderwezen zijn, maar veelmeer in hun dwalingen zijn bevestigd, moet men deze zwakken ontzien.

Uit dien hoofde, billijk ik het optreden van den doorluchtige keurvorst, dat hij de beide strijdende partijen het zwijgen heeft opgelegd, opdat er geen scheuring in de jonge kerk ontstaan zal en de zwakke gemoederen in Heidelberg en omgeving niet in onrust gebracht worden, en ik hoop, dat de ruziemakers aan beide kanten weg blijven. In de tweede plaats bestaat er behoefte, dat de overigen, na verwijdering van de strijdlustigen, tot overeenstemming komen wat de algemene formule van de woorden betreft.

Bij dit punt in geding zou het 't beste zijn zich aan de woorden van Paulus te houden: "Het brood, 'dat wij breken, is dat niet de gemeenschap van het lichaam van Christus, enz."

Ook over het gebruiken van het avondmaal moet breedvoerig gesproken worden, opdat de mensen uitgenodigd worden tot een waarachtige liefde tot dit onderpand en tot een veelvuldig gebruik ervan.

Ook het woord "gemeenschap" moet verklaard worden. Het betekent niet: 'de natuur van het brood wordt (in een andere natuur) omgezet', zoals de *Papisten* zeggen. Ook niet, zoals de *Bremers* zeggen, het brood is het *wezenlijke* lichaam van Christus. Ook niet, zoals *Heszhusius*, het brood is het ware lichaam van Christus. Maar het is een *gemeenschap* (d.w.z. datgene, *waardoor* de vereniging met het lichaam van Christus tot stand komt) die bij het gebruiken ontstaat. En dit niet *gedachteloos*, zoals wanneer ... muizen aan het brood knagen.

Op het heftigst vechten de Papisten en die op hen gelijken, ervoor, dat men zal zeggen: het lichaam is ook *buiten het gebruik* ingesloten in de tekenen van het brood of in het brood; en zij verlangen de aanbidding ervan; zoals *Mörlin*⁸ te Brunswijk zei: Du muszt nicht sagen Mummum, sondern Du muszt sagen, was dieses ist, das der Priester in der Hand hat". *Sarcerius*⁹ wil de gevallen stukjes verzamelen en in uitgegraven grond verbrand hebben. Toen wij voor twee jaar te *Worms* waren, kregen wij van een hof de vraag tot ons gericht, of het lichaam van Christus in de buik terecht komt ?

Met verwerping van zulke wonderlijke vragen, is het nuttiger om de woorden van Paulus aan te houden en over het gebruiken (van 't avondmaal) de mensen recht te onderwijzen.

Men kan de formule van de woorden in "'t Mecklenburger onder-zoek" inzien, waar ook een uiteenzetting van het gebruik van de maaltijd te vinden is. De Zoon van God is immers *aanwezig* in de dienst des Evangelies en dáár is Hij ook zeker werkzaam *in de gelovigen*. En tegenwoordig is Hij niet om de wille van het brood, zoals Hij immers zegt: "*Blijft in Mij en Ik in u*".

En door deze waarachtige vertroosting maakt Hij ons tot Zijn leden en betuigt, dat Hij onze lichamen weer zal opwekken. Zó verklaren 'de ouden het Avondmaal des Heeren.

Maar deze ware en eenvoudige leer van het gebruik noemen velen dubbelzinnig en zij willen, dat gezegd wordt, of het lichaam in het brood of in het teken van het brood is, precies alsof het sacrament was ingezet ter wille van het brood en van die Papistische aanbidding. Overeenkomstig dit alles stellen zij zich voor, hoe zij het in het brood insluiten. Anderen hebben een *Conversie* (een verandering), anderen weer de *Ubiquiteit*¹⁰ uitgedacht.

Al deze wonderlijke opvattingen zijn aan de oudheid onbekend.

Heszhusius wil zich niet aan de zijde van *Origenes* scharen, die het brood en de wijn *symbolen* van het lichaam en bloed noemt. Smadelijk verwerpt hij ook *Clemens* van Alexandrië. Zal hij dit evenzo zeggen van *Augustinus*, *Ambrosius*, *Prosper*, *Dionysius*, *Tertullianus*, *Beda*, *Basilus* en *Gregorius* van Nazianze, 'die het "*het afgebeelde lichaam*" noemt, van *Theodoretus*, die van het brood zegt, dat het zijn natuur niet veranderd heeft ?

Welke is dan toch die zo machtige autoriteit van Heszhusius, dat wij eerder hem moeten bijvallen dan zovele oude en op de proef gestelde schrijvers, die in het openbaar betuigen, dat toentertijd de Kerk het Papistische dogma en de transsubstantiatie niet gehad heeft, zijn ze echter nieuw in de Kerk, *dan is te bedenken, of het nieuwere niet ook geoorloofd is, een nieuw dogma in de Kerk in te voeren?*

Ik weet weliswaar wel, dat veel wat nieuw is onder de titel van oud geciteerd wordt, waarover de geleerden mogen oordelen.

Maar ik wil thans geen lang onderzoek instellen noch met vechtlustigen disputeren, die vadermoord en afgoden rechtvaardigen; ook ik ondervind hun woede!

Maar zoveel heb ik naar mijn oordeel willen aanduiden, wat ik geloof, dat ook in die streek (de Palts n.l.) bij de weifelende houding van de jonge kerk te doen is.

---

⁸ *Mörlin* was een ijverige Lutheraan, soms hartstochtelijk in zijn verdediging van de streng Lutherse partij. In Brunswijk was hij superintendent en eerste stadspredikant.

⁹ *Sarcerius* (overl. 1559) was ook een voorvechter van 't streng Lutherse standpunt en stond uitgesproken tegenover Melanchthon.

¹⁰ *Ubiquiteit*, zo noemde men de Lutherse opvatting, dat Christus' lichaam overal (ubique, Lat.) tegenwoordig is, waar 't avondmaal bediend wordt.

Ik blijf bij het inzicht, dat men de twisten van beide zijden moet verhinderen en *een enkelvoudige formule* van de woorden moet gebruiken. Wie dit niet naar de zin is en wie zo niet tot de Communie wil komen, aan dien zij het overgelaten naar zijn mening te handelen, alleen hij moet geen scheuring onder het volk verwekken.

Ik bid echter den Zoon Gods, onzen Heere Jezus Christus, Die ter rechterhand van den eeuwigen Vader zit en Zijn eeuwige Kerk door 't Woord van het Evangelie vergadert, dat Hij ons lere, leide en beschermti.

Ik wens ook, dat eenmaal op een godvrezende Synode over alle twistpunten van deze tijden beraadslaagd zal worden."¹¹

Uit dit advies van Melanchthon blijkt wel zeer duidelijk, dat hij de ubiquiteitsleer en de wonderlijke meningen der felle Lutherse radicaal verwierp. Hij was wel ver verwijderd van zijn oorspronkelijk standpunt in de dagen van de opstelling van de *Augustana* (invariata) 1530!

Het aanhalen van het gevoelen der Rooms en van enkele uit-wassen bij de felle Lutherse diende ertoe om de laatsten zonder het zo te zeggen toch gevoelige slagen toe te brengen. Afzonderlijke theologen als Mörlin, Sarcerius en Heszhusius worden in dit advies bestreden, maar van de Augsburgse Confessie wordt geen gewag gemaakt. Toch had Heszhusius zich juist op deze belijdenis beroepen. Op de *invariata*! Melanchthon liet dus welbewust de kern van het geding onbesproken! Hij sprak niet over het verheerlijkte lichaam van Christus in het brood, noch over het genieten van dit lichaam met de mond of door de ongelovigen, aan het avondmaal.

De leer van de Gereformeerden, die Melanchthon in 1530 nog als een droeve dwaalleer had verworpen, was thans voor hem zijn leidstar geworden!

Dit kwam doordat Melanchthon de argumenten van Gereformeerde zijde uit de kerkvaders had getoetst en juist bevonden.

Over de eigenlijke kwestie in geding met Heszhusius, n.l. de verhouding van de menselijke natuur van Christus tot de avondmaalviering, zweeg Melanchthon in 't advies. Wel sprak hij uit, dat Christus in de gelovigen werkte, maar daarover was geen verschil. Het ging om de vraag, of het lichaam en bloed van Christus bij de viering van het avondmaal ook door de ongelovigen ontvangen wordt.

Hier hielp niet meer een vage formule of het om de eigenlijke kwestie heendraaien.

Het bemiddelend standpunt en streven van Melanchthon kon in de Palts in dezen tijd geen baat brengen ter verzoening van de partijen.

De keurvorst gebruikte het advies van Melanchthon allereerst om de hardnekkige Lutheranen opzij te zetten. Sommigen verlieten ook de Palts uit eigen beweging. Alleen een verdwijnende minderheid voerde nog oppositie.

Daarop vond in 1560 te Heidelberg een godsdienstgesprek plaats.

Het was bij een bijzondere gelegenheid. Een broer van de Lutherse hertog Johan Frederik van Saksen trad in het huwelijk met een prinses van de Palts. Daarom was de hertog naar Heidelberg gekomen en had een paar Lutherse voorvechters meegebracht, n.l. de theologen *Mörlin*, hiervoor genoemd in Melanchthons advies, en *Stöszel*. De disputatie begon onder tamelijk veel praal. Van de kant van de Palts traden *Peter Boquinus*, *Thomas Erastus* en *Paulus Einkorn* in het krijt.

Vijf dagen lang werd gedisputeerd, vanzelf zonder dat één van beide partijen van ongelijk overtuigd was. Wel waren de wederzijdse standpunten veel scherper uitgekomen en was nu bewezen, dat men met het bemiddelend standpunt van

---

¹¹ De tekst van dit advies is te vinden in het Duits bij Karl Sudhoff: C. Olevianus und Z. Ursinus. Leben und ausgewählte Schriften. Elberfeld 1857.

Melanchthon in deze geschillen niets kon bereiken. *Stöszel* is enige tijd later Gereformeerd geworden. Misschien mede als vrucht van dit dispuut? Door deze disputatie zag de keurvorst, Frederik III, ook beter in, dat hij geen weifelende houding meer mocht aannemen. Het drijven der Lutherse vorsten in Duitsland werd hem hoe langer hoe meer duidelijk. Hij koos dan ook steeds beslister voor het Gereformeerde standpunt.

Korte tijd na bedoeld godsdienstgesprek besloot de keurvorst de Luthersen in de Palts geheel opzij de te zetten en de theologische faculteit geheel met Gereformeerde mannen te doen bezetten. Het was de tijd, waarin de vorst meestal besliste welke religie in zijn land zou geleerd en bevorderd worden.

Zo kreeg *Boquinus Emanuel Tremellius*,¹² een door Martyr tot de Gereformeerde kerk bekeerde Italiaan als collega naast zich. Ook probeerde de keurvorst *Petrus Martyr* zelf uit Zürich naar Heidel-berg te halen. Evenwel, zoals we reeds zagen, zonder vrucht. Wel werden echter twee, jonge, bekwame en vurige theologen aangetrokken n.l. *Caspar Olevianus*, die uit Trier kwam, en *Zacharias Ursinus*.

Caspar Olevianus was door de keurvorst uit de kerker van de bisschop van Trier gered. Hij voelde zich voortaan vanzelf nauw aan Frederik III verbonden. Hij was een leerling van Calvijn.

Met grote ijver gaf hij zich aanstonds aan zijn werk aan het Collegium Sapientiae en de dogmatische colleges, 1560/1561.

Bij Ursinus' komst stond hij echter dit werk aan hem af en gaf zich meer voor 't praktische werk in de kerken van de Palts. Hij had tevoren reeds een uittreksel uit Calvijns *Institutie* gemaakt voor de studenten. Het vond veel bijval, bijzonder ook van Farel en werd gedrukt. Hij deed echter veel meer. Spoedig had hij het er op toegelegd om de orde en tucht van de Gereformeerde kerken in het buitenland en in het bijzonder die van Genève, ook in de Palts ingevoerd te krijgen. Hij trad hiertoe in briefwisseling met Calvijn en wisselde met hem herhaaldelijk van gedachten. Zo ontving hij van Calvijn een uitvoerig verslag van de te Genève geldende praxis. Calvijn wees hem er op, dat de invoering van de kerkelijke tucht veel haat en bitterheid zou opwekken bij velen. Maar om Christus' wil moest men doorzetten! Hij zag reeds het verzet van de juristen dreigen, vooral dat van *Erastus*.

De Heidelbergse faculteit trad in dezen tijd ook op ten gunste van de door de Straatsburger Lutheranen zeer in het nauw gebrachte Calvinistische theoloog *Hieronymus Zanchius*, die te Straatsburg de leer van de praedestinatie krachtig verdedigd had en daarom vervolgd werd. Later zou deze uiterst bekwame godgeleerde Ursinus te Heidelberg opvolgen op de leerstoel der dogmatiek. In deze Heidelbergse kring, die wij nu enigszins hebben leren kennen, kwam *Zacharias Ursinus* aan in de herfst van 1561. Het zou een grote aanwinst blijken voor de Palts.

---

¹² *Emanuël Tremellius* (1510-1580) was een Jood, die in het huis van kardinaal Pole was gedoopt. Later leraar aan de kloosterschool te Lucca. Nog later Hebreeuws leraar te Straatsburg en professor te Cambridge. 1554-1561 rector van het Hornbacher gymnasium. 1561-1567 professor te Heidelberg. De laatste jaren van zijn leven werkzaam te Sedan. Hij vertaalde de Geneefse Catechismus in 't Hebreeuws en gaf met Franciscus Junius een vertaling van het O.T. met korte aantekeningen in 't licht, in 5 banden.

5. URSINUS' KARAKTER.

Ursinus was een man van grote talenten. Hij was pessimistisch van aanleg, maar uitermate ijverig. Hij kende een ongeëvenaarde werklust en had een heldere geest. Bekend is hij om zijn helder en zuiver formuleren van ingewikkelde kwesties. Hij was standvastig, onwrikbaar in zijn eenmaal gevestigde overtuiging en deze was beslist Gereformeerd. Bij ervaring wist hij reeds, hoe de stand van zaken in de Lutherse wereld was geworden, welke strijd hem wachtte tegen de ultra-Lutheranen, die overal in Duitsland het Gereformeerde standpunt gram waren en die het zelfs gaarne zouden uitroeien.

In het algemeen strookten echter twistgesprekken niet met zijn vreedzame aard. Hij zag al spoedig in, dat het dikwijls niet ging om de waarheid, maar om gelijk te hebben. Hij zag ook wel, dat men niet kieskeurig was in 't gebruik van wapens en dat men alles aangreep om zijn tegenstander maar te kunnen verwonden.

Ursinus zelf was een nobele strijder. 't Was hem om de waarheid te doen. Hij had er zich met de borst op toegelegd om een gevestigde en goed gegronde overtuiging te hebben. Bovendien was hij een diep vorser en consequent denker. Hij had een neiging tot stille gestrenge studiewerk. Hij was een mens met een fijn en teer besnaard gemoedsleven. Juist door deze trek stootte hij zich telkens aan het harde, ruwe leven. Ursinus heeft geen gemakkelijk leven gehad.

Zijn brieven aan zijn vriend Crato getuigen er telkens weer van, hoe zwaar hem soms de arbeid viel. Hij kende de moeiten en strijd van de Christelijke loopbaan. Hij zag telkens onder broeders de haat, de nijd en de afgunst woeden en werd soms zeer teleurgesteld in leidlieden van zijn tijd. Met een bloedend hart merkte hij de verscheurdheid en verdeeldheid in het Hervormde kamp op.

Hij had ook nooit grote gedachten van zichzelf of van zijn arbeid. Het tegenovergestelde was juist waar. Hij vond zichzelf maar een zwakke en onbenullige leerling, die eigenlijk niet waard was om meegeteld te worden. Ursinus was een man die leed aan te grote bescheidenheid. Hij was daardoor soms kleinmoedig. In Juli 1561, toen hij besloten was naar Heidelberg te gaan, schreef hij nog aan zijn vrienden, hoezeer hij opzag tegen de moeilijkheden, die hem in de Palts zouden wachten. Hij zag wel aankomen, hoeveel strijd er zou moeten gevoerd worden met de felle Lutheranen om een Gereformeerde universiteit in Heidelberg en om de handhaving van de Gereformeerde leer in de Palts. Zou hij tot dit grote werk in staat zijn?

Hij meende toen, dat men in Heidelberg zijn krachten overschat had! Zelfs slaakte hij eens in die dagen de woorden: "Och, dat de zaak toch beëindigd ware, en ik mij ergens in een hoekje mocht terugtrekken! Ik zal mij alle moeite getroosten om mij ergens op het platte land of in een dorp terug te trekken".

En toch heeft de Heere deze zwakke, zwaartillende en klein van zichzelf denkende man tot groot werk bekwaamd en tot grote dingen in staat gesteld. In de arbeid aan onze Heidelbergse Catechismus heeft Ursinus werk geleverd, dat de eeuwen verduurd heeft en duizenden, zelfs miljoenen tot zegen is geweest.

Welk een kostelijk *troostboek* heeft hij ons nagelaten! Voor hoeveel kinderen Gods is dit boek de gids door het leven geworden, een lijfboek in donkere dagen, een staf om op te leunen.

Gelukkig dat deze zwakke, zwaarmoedige, teergevoelige man van God een zeer werkzame geest en een zeer vlijtige aard had ontvangen. Hij zat nooit bij de pakken neer. Hij heeft in zijn korte leven - Ursinus werd nog geen 49 jaar oud - gewoerd met de gaven hem door God verleend. Bijna dag en nacht! Hij zag er nooit tegen op

om een stuk van de nacht bij zijn arbeidsdag aan te knopen om althans te pogen door zijn overmatig belast programma heen te worstelen.

Direct na zijn aankomst te Heidelberg nam de jonge Ursinus al deel aan de strijd tegen den fanatieken *Heszhusius*. Hij gaf een klein geschrift in het licht, gericht tegen de argumenten van de felle Lutheraan, in de avondmaalskwestie, argumenten ontleend aan de Kerkvaders. Dit boekje is een voorloper van de talrijke strijdschriften, die Ursinus met zoveel zorg heeft opgesteld ter verdediging van de door tegenstanders fel aangevochten Gereformeerde dogmata.

Zo kreeg Olevianus in Ursinus een uitnemende plaatsvervanger. Ursinus was iets ouder dan zijn collega. (Ursinus geb. 18 Juli 1534; Olevianus, geb. 10 Aug. 1536). Hun karakters verschilden ook nogal.

Olevianus was veel meer gericht op het praktische kerkelijke leven. Regeling van orde en tucht in de kerk, liturgie en kerkrecht, namen zijn aandacht in beslag. En dan zijn werk als superintendent! Hij moest heel wat herstellen, wat door Heszhusius in sterk uitgesproken Lutherse banen was geleid! Hij was de man van de organisatie en heeft als organisator van het kerkelijk leven in de Palts grote betekenis gehad, Hij stelde de formulieren op, waaraan onze Nederlandse Gereformeerde kerken in hun liturgische formulieren zoveel te danken hebben! Olevianus had ook in 't bijzonder 't vertrouwen van de keurvorst. Ook als kanselredenaar muntte Olevianus veel meer uit dan Ursinus. De laatste was veel meer de geleende, die in de studeerkamer wikt en weegt tot diep in de nacht; de man van de godsdienstgesprekken en van de adviezen, de onovertroffen disputator, de kenner van de H. Schrift en de kerkvaders, die de argumenten voor 't grijpen had!

Aan deze jonge, knappe, vrome en ijverige theologen, Ursinus en Olevianus droeg de keurvorst al heel spoedig na hun komst te Heidelberg op om een Catechismus samen te stellen en vooral uit hun samenwerking is het wijd en zijd later zo geliefde en bewonderde leerboek ontstaan: *de Heidelbergse Catechismus*, één van de drie formulieren van enigheid onzer Gereformeerde kerken in Nederland.

6. DE HEIDELBERGSE CATECHISMUS.

Over het ontstaan van de Heidelbergse Catechismus is veel geschreven en nog steeds heerst er niet bij de onderzoekers in alle punten overeenstemming. Dit vindt ten dele zijn oorzaak dáárin, dat onderscheiden oorlogen, die Heidelberg ,en omgeving in de loop der eeuwen geteisterd hebben, o.a. een onherstelbare schade hebben aangericht in de archieven van de universiteit en in tal van kostbare bibliotheken. Zo weet men ook nog niet uit aanwijsbare bronnen welk aandeel in de samenstelling en eindredactie van de Heidelbergse Catechismus Olevianus gehad heeft. Het aandeel van Ursinus is zeer groot en belangrijk geweest. Hij stelde reeds als vóórarbeid een grote en een kleine Catechismus op, de z.g. *Major* en *Minor*.¹³ Sommigen menen, dat Olevianus nogal invloed heeft uitgeoefend bij de ,eindredactie van de Heidelbergse Catechismus, de oorspronkelijke Duitse editie.¹⁴

---

¹³ Te vinden in Ursinus' Opera Theologica (ed. 1612): deel I, kol. 10 v.v. en kol. 34 v.v. Zij werden beide indertijd door schrijver dezes vertaald en werden opgenomen in het Geref. Weekblad "de Reformatie", 9 Sept. 1938 v.v. en 9 Juni 1939 v.v. De Major of Grote Catechismus van Ursinus werd later in boekvorm uitgegeven bij J. H. Kok te Kampen. 1941.

¹⁴ Bekend is geworden het boekje van Olevianus: *De vaste Grond*; een verklaring van de artikelen des

Wie breder wil lezen over de ontstaansgeschiedenis en lotgevallen van de Heidelbergse Catechismus kunnen wij de volgende werken aanbevelen: *Dr. G. D. J. Schotel*, Geschiedenis van den oorsprong, de invoering en de lotgevallen van den Heidelbergse Catechismus, Amsterdam 1863. *Dr. J. I. Doedes*, De Heidelbergse Catechismus in zijn eerste levensjaren 1563-1567, Utrecht 1867. *Dr. M. A. Gooszen*, De Heidelbergse Catechismus, textus receptus met toelichtende teksten, Leiden 1890. *Alb. Wolters*, Der Heidelb. Katech. in seiner ursprünglichen Gestalt, herausgegeben nebst der Geschichte seines Textes im Jahre 1563, Bonn 1864. Dezelfde schreef ook: Zur Urgeschichte des Heidelberger Katechismus in: Theolog. Studien und Kritiken, Jrg. 1867. Verder de reeds genoemde werken van *Sudhoff* en *Gillet*. *A. Lang*, Der Heidelberger Katechismus und vier verwandte Katechismen, Leipzig 1907. In dit laatste werk, ook in dat van *M. A. Gooszen*, is o.a. de Latijnse tekst van Ursinus' Major en Minor te vinden.

Een van de allereerste dingen, die de opstellers van de Heidelbergse Catechismus gedaan hebben is geweest de samenlezing van de catechetische litteratuur uit de Gereformeerde Kerken van die dagen. Men kon toch veel leren van wat in Straatsburg, Bazel, Zürich, Genève, Emden en Londen op 't gebied van de Catechese was vervaardigd en uitgegeven. Zo kon men winst doen met wat mannen als Bullinger en Leo Judae, Oecolampadius, Butzer en Capito, Calvijn, à Lasco en Micron hadden geschreven voor de catechese. Het beste is uit deze bronnen samengelezen en omgebouwd tot een nieuwe catechismus, die voortreffelijke eigenschappen bezit en in de loop der eeuwen zijn waarde en betekenis duidelijk heeft gedemonstreerd. Het was en is nog steeds een niet spoedig te hoog gewaardeerd boekje voor alle gelovigen, die prijs stellen op een schriftuurlijke leiding!

In de eerste uitgave van 1563 kwam de bekende vraag over het onderscheid van het Heilig Avondmaal en de Paapse mis nog niet voor. Vraag en antwoord 80 zijn later op last van de keurvorst door Olevianus toegevoegd, eerst in beknopter vorm (2e uitgave) en straks in scherper en uitgebreider vorm (3de uitgave).

De 2^e en 3^e uitgave van de Heidelbergse Catechismus werden ook nog in hetzelfde jaar 1563 bezorgd. De laatstgenoemde uitgave (derde) is de officiële geworden.

Een merkwaardig verschijnsel vertoont de Grote Catechismus van Ursinus. Hij is geheel opgezet op het stramien van het verbond der genade. Het boekje heeft dus ook betekenis voor het kennen van Ursinus' gedachten over het genadeverbond. Hij èn zijn collega Olevianus hebben veel over het genadeverbond geschreven. Nu heeft Ursinus de opzet van de Major in de Minor niet volgehouden en deze is ook niet in onze Heidelbergse Catechismus te vinden. In dit opzicht lijkt de Heidelbergse Catechismus dus meer op de Minor dan op de Major. Anderzijds zijn toch weer uitbreidingen van de Minor opgenomen, die teruggaan op de Major. Ook noemt Ursinus in zijn Prolegomena op de verklaring van de Heidelbergse Catechismus (Opera I, kol. 47) de twee hoofd delen van de leer der kerk: Wet en Evangelie, en zegt dat hierin, de ganse inhoud van de H. Schrift vervat is of het verbond tussen God en mensen. "Daarom is het nodig, dat daarin worden verklaard de voornaamste hoofdstukken van het verbond, n.l. wat God ons belooft en voor ons doet (vgl. vr. 22 Heid. Cat.) d.i. de genade van de vergeving der zonden en het eeuwige leven, èn wat Hij aan de andere kant van ons eist, d.i. geloof en gehoorzaamheid. Deze dingen worden ons in Wet en Evangelie geleerd". Op soortgelijke wijze spreekt Ursinus telkens over het genadeverbond. Zie ook bij de Explicationes catecheticae op Zondag 6 H. Cat .

---

geloofs, een bredere bespreking in vragen en antwoorden van de stof vervat in de Zondagen 5 tot en met 23 van onze Heidelbergse Catechismus. Zie Sudhoff, a.w. 392-410.

De vraag is nog nooit klaar beantwoord, waarom de opstellers van de Heidelbergse Catechismus van het schema van het genadeverbond uit de grote Catechismus van Ursinus zijn afgeweken, al heeft men wel eens suggesties gedaan.

In de kleine catechismus is reeds heel veel gewijzigd én weggelaten. Men krijgt de indruk dat dit het tweede ontwerp is geweest. Maar ook deze Minor is toch niet aanvaard door de keurvorst en de synode. Blijkbaar hebben ook anderen als Olevianus op de eindredactie nog grote invloed uitgeoefend. De Synode vergaderde over de eindredactie nog 5 dagen en toen werd het boekje vastgesteld met gemeen goedvinden van synode, theologische faculteit en superintendents.

De keurvorst heeft dus alle instanties geraadpleegd en de Kerk mede laten beslissen. Schotel spreekt zelfs van een bestaand memoriaal van de keurvorst, waaruit zou blijken, dat hijzelf hier en daar veranderingen in de catechismus heeft aangebracht, vóórdat hij naar de eindredactie het licht zag. De Heidelbergse Catechismus kan daardoor gezien worden als een werk van de Heidelbergse theologen, waarachter de ganse Gereformeerde christenheid uit die dagen staat. Ursinus maakt dan ook in zijn voorrede tot de apologie van de Heidelbergse Catechismus melding van Godzalige en in de christelijke leer bedreven *vermaarde mannen*, aan wie de keurvorst de vervaardiging van de Catechismus heeft opgedragen. Hij was zeer bescheiden van aard, zagen we reeds. Wie zijn werken leest en vergelijkt met de Catechismus, komt tot de slotsom, dat hijzelf toch wel een zeer belangrijk aandeel gehad heeft in 't samenstellen van dit juweel van catechetische onderwijzing.

Van betekenis is ook wat Olevianus geschreven heeft aan Bullinger, na de uitgave van de Catechismus, toen hij hem de Zürichse theologen toezond: men heeft het beste uit de Gereformeerde literatuur samengelezen. Het goede in de Catechismus is vooral te danken aan de Zürichers. De keurvorst zelf spreekt in zijn voorrede van de Heidelbergse Catechismus, dat dit boekje het licht ziet "mit Rath und Zutun Unserer gantzen Theologischen Facultet auch allen Superintendenten und furnehmsten Kirchendienern".

Onder de laatstgenoemden zullen wij zeker moeten denken aan de professoren Boquinius 'en Tremellius en vooral *Ursinus*. En onder de superintendents nam *Caspar Olevianus* wel de voornaamste plaats in. Al heeft dus o.i. *Zacharias Ursinus* het *leeuwenaandeel* gekregen in de voorbereiding en opstelling van de Heidelbergse Catechismus, hij was zeker niet de enige opsteller en eindredacteur.

Bij vergelijking valt het op, dat sommige vragen en antwoorden, uit de vóórarbeid van Ursinus, als twee druppels water gelijken op die uit andere Gereformeerde Catechismi. Vergelijken wij Major en Minor met de Heidelbergse Catechismus dan valt ons op, dat de totaalopzet van onze Heidelberger het meest lijkt op Ursinus' Minor.

In de leer van de rechtvaardiging is verbetering aangebracht. Invloed van Olevianus? In de leer van de sacramenten is o.i. achteruitgang te constateren, doordat de oer-Gereformeerde gedachte, dat de gelovigen ook hunnerzijds in de sacramenten zich verplichten jegens de Heere is weggelaten. Calvijn in zijn Catechismi doet hier hetzelfde als onze Heid. Cat.; à Lasco niet. Deze laatste brengt ook in rekening de verplichting der gelovigen door het sacrament.

In ons doopsformulier is deze zijde van het sacrament wèl in rekening gebracht. (In alle verbonden zijn *twee* delen begrepen!) Ook prof. Dr. H. Bavinck heeft in zijn Gereformeerde Dogmatiek (deel IV, blz. 516, 2e editie) bij de definitie der sacramenten de tweezijdigheid van het sacrament opgenomen. Hij schrijft daar:

"Dienovereenkomstig omschreef de Geref. theologie de sacramenten als heilige zichtbare tekenen en zegelen, van God ingesteld, waardoor Hij de beloften en weldaden van het genadeverbond aan de gelovigen te beter te verstaan geeft en verzekert, *en dezen hunnerzijds voor God, engelen en mensen hun geloof en liefde belijden en bevestigen*". Vergelijk Grote Catechismus van Ursinus, vr. 31, 275.

Eenzijds is verder heel wat stof weggelaten, ook nog uit de Minor, die weinig waarde had voor de religieuze onderwijzing van het volk. Ook de leer van 'de praedestinatatie is weggelaten, al bleef de Catechismus toch duidelijk de uitverkiezing vast houden en ademt ook in deze een Gereformeerde geest. (Zie vragen 53 en 54 Heid. Cat.) Men mag en kan uit dit weglaten in 't minst niet concluderen tot een tegenstelling met Calvijn zelf. Immers dan verliest men uit het oog, dat ook de Geneefse hervormer precies zó heeft gehandeld in de door hem geschreven Catechismi.

De leer van de Drie-eenheid is zeer beknopt opgenomen.

Anderzijds vond er ook uitbreiding plaats. Zo bij de leer van sleutelmacht in Zondag 31. In de Major werd de leer van de kerkelijke tucht aan het slot behandeld. Vr. 321-323. In de Heid. Cat. volgt deze leer na de sacramenten in het stuk der verlossing.

Ook de uitlegging der geboden is breder geworden in de Heidelbergse Catechismus. De centrale gedachte van het lijden en sterven van Christus werd hier en daar nog dieper en schoner weergegeven.

De eindredactie houdt over het algemeen nog meer rekening met de praktische behoeften van de Gemeente en van de Christenen persoonlijk, dan de Major en Minor van Ursinus deden. De vragen 12-18 heeft men wel eens minder kunnen waarderen. Ze zijn m.i. van de hand van Olevianus, die eerst in de *rechten* gestudeerd heeft vóór hij theoloog werd.

De Heidelbergse Catechismus heeft door deze wijzigingen en alzijdige bearbeiding een zeer warm en praktisch karakter gekregen. Hij spreekt meestal zeer direct, op de man af, tot het gelovig gemoed. Het een grondtrek van de Heidelbergse Catechismus, dat zijn vragen *slechts tot den gelovige* gericht worden en alleen door een *gelovige* worden beantwoord.

Het persoonlijk aangesproken worden treft men in dit leerboek keer op keer aan. Let eens op het dikwijls in de vragen voorkomende: *gij* en *uw*, en in de antwoorden: *ik*, *mijn*, *wij*, *onze* ... Wat is uw enige troost in leven en in sterven? Dat *ik* met lichaam en ziel, beide in het leven en in het sterven ... *mijns* getrouwen Zaligmakers, Jezus Christus, eigen ben... Telkens wordt ook weer gevraagd naar de *troost*, die een deel van de geloofsleer aan wie gelooft biedt.

Dat deze catechismus een *belijdenisgeschrift* is geworden niet alleen van de Gereformeerde Kerken van de *Palts* en andere Duitse gebieden, maar ook van de Gereformeerde Kerk in *Nederland* en *Hongarije*, later ook van die in *Zuid-Afrika* en de *Verenigde Staten*, *Canada*, *Australië*, *Nieuw-Zeeland* en ook van de Chr. Kerk op *Java* en *Soemba*, behoeft ons niet te verbazen, want hij draagt veelszins een *oecumenisch karakter*, doordat in dit leerboekje zowel de catechetische arbeid van *Calvijn* en *Bullinger-Leo Judae* als die van *à Lasco-Micron* en de *Straatsburgers* is geraadpleegd en benut.

De eindredactie heeft een *scherper karakter* gekregen dan de Major en Minor van Ursinus hadden, in betrekking tot de sleutelmacht en de polemiek tegenover de Rooms.

De Christologische inslag is ook nog sterker naar voren gekomen. We mogen wel aannemen door invloed van Caspar Olevianus. (Zie maar eens zijn: *de Vaste grond*,

bovengenoemd.)

Zo is deze Heidelbergse Catechismus een echt Gereformeerd leerboek geworden, een echt typerend belijdenisgeschrift der Gereformeerde Kerken in de wereld, terwijl men toch niet kan zeggen, dat één bepaalde theoloog er zijn typisch stempel op gedrukt heeft. Noch Melanchthon, noch Zwingli, noch Bullinger, noch Calvijn. Evenmin mag men echter van de Heidelbergse Catechismus een geschrift maken (zoals sommigen wel getracht hebben te doen), dat zich in bepaalde dogmata tegenover Calvijn stelt. Dit is onwaar en onlogisch. De Heidelbergse Catechismus heeft daarvoor te veel te danken aan de theologische arbeid van den Geneefse Hervormer. Bovendien keert dit boek zich nergens *tegen* Calvijn. Wie in deze nog breder georiënteerd wil worden leze eens de studie van A. Lang en K. Sudhoff, bovengenoemd.

De Heidelbergse Catechismus is wel eens genoemd: het *Troostboek* voor Gods Gemeente. Terecht! De eerste vraag en het eerste antwoord spreken al aanstonds over *des Christens enige troost in leven en sterven*. Maar ook later keert de vraag naar *des Christens troost* herhaaldelijk terug. Zie b.v. vragen 52, 57, 58. Op dezelfde lijn ligt de vraag: wat voor *nut*, welke *nuttigheid* brengt u (deze leer)? Zie vragen: 28, 36, 43, 45, 49, 51. Ook de vraag naar het *waarom* en *waartoe* ? roept telkens om een antwoord op de vraag: welke *troost* ligt hierin voor Gods kind ?

Ursinus zal deze karakteristieke trek wel in ons leerboek aangebracht hebben. Zijn *Major* en *Minor* vangen óók aan met de vraag naar de *troost* in leven en sterven.

Zo vraagt de *Major*: *Welken vasten troost* hebt gij in leven en sterven? En hierop wordt dan geantwoord: Dat ik door God naar Zijn beeld en tot het eeuwige leven geschapen ben; en dat God - nadat ik dit moedwillig in Adam verloren had - uit onmetelijke en onverplichte barmhartigheid mij in Zijn genadeverbond heeft opgenomen, om mij, die geloof, vanwege de gehoorzaamheid en de dood van Zijn Zoon (dien Hij) in het vlees gezonden (heeft), gerechtigheid en het eeuwige leven te schenken; en dit Zijn verbond heeft Hij in mijn hart door Zijn Heiligen Geest, (die mij naar het beeld Gods herschept en in mij Abba Vader roept), en door Zijn Woord en de zichtbare tekenen van dit verbond verzegeld.

De kleine catechismus van Ursinus begint met de vraag: *Welke is uw troost*, waardoor uw hart zich in leven en sterven staande houdt? En hierop luidt dan het antwoord: "Dat God mij al mijn zonden om Christus' wil heeft vergeven, en mij het eeuwige leven heeft ge-schonken, waarin ik Hem voor eeuwig zal verheerlijken.

In de Heidelbergse is echter de idee van de *troost* nog breder en dieper uitgewerkt dan in deze beide vóór-ontwerpen. De Heidelbergse Catechismus heeft in de onderdelen, die over de voorzienigheid handelen veel gemeen met de Geneefse Catechismus. Waar hij handelt over de kerk en de gemeenschap der heiligen is dit alles ongeveer ook zo te vinden in de bekende Catechismus van *Emden* (werk van à Lasco) en als de Heidelbergse eindigt met de behandeling van het Gebed des Heeren, vinden wij weer hetzelfde in 't leerboek van à Lasco.

De uitdrukkingen die op de volharding der heiligen zien (vr. 53, 54) zijn van Ursinus zelf afkomstig. Ze worden ook reeds in de *Major* en *Minor* van hem gevonden.

Tal van prachtige definities en paarden van religieuze aard bevat de Heidelbergse Catechismus, die hij aan Ursinus te danken heeft. Als mooie definities noemen wij hier vr. en antw. 21, 27, 28, 31, 32, 60, 66.

Wat precies van Olevianus is kan niet zo goed nagegaan worden. Maar ook hij heeft zich met dit leerboek onsterfelijke roem verworven, vooral door zijn arbeid aan de eindredactie.

Nog steeds vertolkt de Heidelbergse Catechismus op uitnemende wijze ons geloof. Men heeft in de laatste decennien wei meermalen geroepen om een nieuw leerboek voor onze kerken, maar de pogingen daartoe ondernomen leden nog steeds schipbreuk. 't Valt ook niet mee, voor wie dan ook, om een leerboek samen te stellen, dat dit leerboek evenaart, laat staan een dat het overtreft. Er zitten wel stukken in, die wij heden niet meer zo kunnen waarderen als ons voorgeslacht, b.v. de brede antwoorden over de sacramenten en de polemieken met Rome. De stijl is vanzelf ook geen stijl van de 20^e eeuw. Maar anderzijds zit er zulk een schat van religieuze warmte, bezieling en overtuiging in dit oude troostboekje, dat wij het niet gaarne door een modern boek zouden vervangen zien. Wellicht dat het evenals de Bijbel nog eens een nieuwe vertaling zal beleven, die de Kerk kan bevredigen.

Wat de methode van de catechismus betreft, deze heeft men wel eens gelaakt. Ze zou te veel antropocentrisch zijn! Men kwam tot dit bezwaar omdat de catechismus begint met de vraag naar des *Christens enige troost*. De Nederlandse Geloofsbelijdenis begint met het geloof in God. Maar men vergete niet het verschil van karakter van deze beide belijdenisschriften. De Catechismus is een leerboek voor de kerk! Al begint dit boek met des Christens enige troost, dit wil toch volstrekt niet zeggen, dat hier de Christen en niet God in 't middelpunt staat. De Catechismus stelt God en Christus evengoed in het middelpunt als onze Confessie, alleen vraagt hij telkens daarbij, wat troost u dit alles? welk nut geeft u dit? welke steun en kracht ontvangt gij hieruit? En dit is geen schadepost, maar juist een geweldig *prae* in dit mooie leerboek.

De indeling naar het schema: ellende-verlossing-dankbaarheid is ook een prachtige vondst. Ze is niet origineel van Ursinus. Melanchthon had reeds de Romeinenbrief onder dit gezichtspunt bekeken. We kunnen dus in zekere zin zeggen: deze indeling is echt Bijbels en afkomstig van Paulus. Rom. 1: 18-3: 20 gaat over de ellende van de mens; 3: 21-11: 36 roemt van de verlossing in Christus en hfdst. 12-16 spreekt over de dankbaarheid, die Gods Gemeente moet openbaren, als antwoord op 'dit alles. Vergelijk ook: Ps. 130: 3, 4; Hosea 14: 3; Rom. 7: 24, 25; Ef. 5: 8.

Wij danken onzen God en Vader voor dit schone product van de vlijt en liefde tot God, die de arbeid der Heidelbergse theologen heeft gekenmerkt.

7. URSINUS' VERDERE ARBEID TE HEIDELBERG.

Op 25 Augustus 1562 was Zacharias Ursinus tot doctor in de theologie gepromoveerd. Reeds den eersten September begon hij zijn colleges in de dogmatiek. Deze heeft hij regelmatig gegeven tot 10 Februari 1568, toen hij in dit werk werd opgevolgd door *Zanchius*.

Bewonderenswaard is zijn trouwe, vlijtige en toegewijde werkzaamheid geweest. Behalve het professoraat drukten toch vele andere taken op zijn schouders. Hij had - zagen we reeds - de wetenschappelijke en economische leiding van het Sapientia-collegium. Dikwijls ontbrak in dit studenten-hospitium de tweede leraar. Dan rustte alle arbeid van het onderwijs en toezicht op een 70-tal voedsterlingen alleen op Ursinus. Hij moest zijn zorg laten gaan over allerlei huiselijke besognes. Ook over de inkopen, bij allerlei handelaren, voor het hospitium. Hij klaagt eens aan Crato, dat de wijnhandelaren als hij niet oplet, hem verschaalde wijn proberen in handen te duwen. De studenten dronken in Heidelberg dagelijks een glas wijn. Daarbij had Ursinus een uitgebreide correspondentie te verzorgen. In 1563 kreeg hij er ook nog de taak bij om

iedere Zondagmiddag over de Heidelbergse Catechismus te preken. Vanzelf moest hij ook zijn tijd geven bij de beraadslagingen over de catechismus en de opstelling van de Paltsische kerkenordering.

Men moet niet vergeten, dat Frederik III met zijn staf van theologen in de Palts het gehele kerkelijke leven moest ordenen en regelen. Er bestonden, in de dorpen vooral, nog tal van Roomse misbruiken, Er moest dus overal met inspanning voor de doorwerking van de reformatie gestreden worden! Het gebrek aan voldoende mannen, die met liefde en overgave de zielszorg op zich wilden nemen, liet zich hierbij sterk gevoelen. In 1566 raapte de pest in Heidelberg bovendien tal van studenten weg. Ursinus en Olevianus en de anderen moesten niet alleen het goede voorbeeld geven in volharding en trouw, maar ook de zwakken en ingezonkenen sterken en bemoedigen door woord en daad en in geschriften.

De zwaarste tegenstand kwam echter van de kant der Lutherse theologen en vorsten, die het werk van Frederik III gram waren.

Het kan ons niet verwonderen, dat onder de felle aanvallers op de Heidelbergse Catechismus aanstonds *Tilemann Heszhusius* vóórop trad. Hij schreef al spoedig een smaadschrift onder de titel: *Treue Warnung vor dem Heidelberger Calvinischen Katechismus sammt Widerlegung ettlicher Irrthiimer desselben*. Hierin waarschuwt hij voor de ketterse catechismus, die de dwalingen van Zwingli en Calvijn bevat en prijst zeer overdreven Luthers catechismus aan als het werk van de Heilige Geest. Zichzelf noemt Heszhusius *Exul Christi*, een balling om Christus' wil. Hij wil de gevaarlijke dwalingen van de Heidelbergse Catechismus voorts ordelijk aantonen.

Hij ziet pelagiaanse dwalingen, omdat de Catechismus zou leren, dat de kinderen niet onder de goddelijke toorn liggen, van moederslijf aan. Hij veroordeelt het onderricht over de kinderdoop (vr. 74). Vanzelf kan hij helemaal niet instemmen met wat de Catechismus zegt over de hemelvaart van Christus, dat Christus naar zijn mensheid niet meer op aarde maar in den hemel is. Vele 1000-den mijlen van ons verwijderd! Nee, Christus is naar Zijn mensheid nog steeds bij ons, in iedere avondmaalviering, zegt Heszhusius. Christus heeft toch beloofd, dat Hij bij ons blijft tot de voleinding der wereld! Dit zou dan door de Catechismus zijn geloochend! Het zou de weg bereiden voor de Calvinistische avondmaalsleer. Calvijn, Bullinger en Martyr zouden aan de almacht van Christus tekort doen door te leren, dat Christus naar Zijn mensheid niet tegelijk in den hemel en op de aarde (in het avondmaal) zou kunnen zijn. (Vergel. vr. 46, 47, 48).

Vooraf inzake de sacramentsleer heeft Heszhusius felle kritiek. De sacramenten zouden volgens Gods Woord niet slechts tekenen en zegelen van Gods belofte zijn, maar veelmeer middelen en werktuigen, waardoor God de zaligheid de mensen toeëigent. Het sacrament wederbaart de mens en maakt hem zalig en wekt het geloof op, zegt Heszhusius, en hij beroept zich hiervoor op Joh. 3: 5; Ef. 5: 26; Tit. 3: 5. Onredelijk zegt hij: De Heilige Geest noemt de doop *een bad der wedergeboorte*, de Heidelb. Catech. slechts een teken! Geheel in strijd met de waarheid, vgl. vr. en antw. 69, 70, 71, 73.

Heszhusius bewees hier alleen, dat hij niets van de leer van de doop in de Heidelbergse Catechismus begrepen had. Hij ging zover, dat hij meende, uit de leer van de Catechismus zou volgen, dat ieder waterbad met de doop gelijkgesteld werd en dat hier de doop danig vernietigd werd! Ook de leer van het avondmaal stelde hij zeer verdraaid voor om haar daarna heftig aan te vallen. De Heidelbergse Catechismus zou

het avondmaal slechts voor een teken van het lichaam en bloed van Christus houden. Vanzelf kon hij na zo'n valse bewering gemakkelijk polemieken voeren en eindigen met Luthers en zijn eigen geschriften over het avondmaal hemelhoog te verheffen boven die van deze "Schwarm- und Fladder-Geister"!

Voorts bestreed hij vr. en antw. 88, 89, 90, omdat het geloof niet als een deel van de bekering genoemd was, het beste en voornaamste stuk der bekering! Hij verweet ook de Catechismus, dat hij leerde, dat niemand zonder goede werken kan zalig worden. Ook achtte hij het een dwaling, dat de Catechismus leerde, dat men geen beelden van God en Christus mag maken voor godsdienstige doeleinden.

Tenslotte beweerde Heszhusius nog, dat de Heidelberger *de vrije* wil zou leren. Hij haalde dit uit antw. 116 over het gebed, waar geleerd zou worden, dat wijzelf met de bekering kunnen en moeten beginnen! Het boekje eindigt met een jammerklacht over de jeugd, die nu verdorven wordt; over het onheil, dat de Heidelberger over Duitsland zal brengen, en waarschuwt alle vorsten, regenten, huisvaders e.a. tegen dit bederf van het Christendom.

Ook andere polemici traden in 't strijdperk. Onder hen *Flacius Illyricus* met zijn: "Widerlegung eines kleinen, deutschen, calvinischen Katechismi, so in diesem MDLXII Jahr ausgegangen". Deze felle Lutheraan meende hiermee meteen de doodsteek aan de Heidelberg te hebben gegeven.¹⁵ Hij is ook heel zwak in zijn argumentering. Een deze man onwaardig stuk! Toch is hij de meest betekende bestrijder geweest van de Heidelberg. Wanneer Ursinus namens de Heidelbergse faculteit dan ook de Catechismus gaat verdedigen tegen de Lutherse bestrijders, valt hij in hoofdzaak *Flacius* en zijn argumentatie aan.¹⁶ Heszhusius acht hij een lompe verdraaijer van de waarheid, die men geen verantwoording behoeft te doen; een leugenaar, spotter en lasteraar en goddeloze vervalsers. Dr Schotel zegt van het boekje van Heszhusius: "een boek vol gal en alsem, een mengeling van onverdiende spot en vuilaardige laste-ring, van holle, brommende woorden en lage straattaal".

Ursinus kreeg een zware taak toen hem door de keurvorst werd opgedragen om de aanvallen van de beroemdste Lutherse theologen uit die dagen te weerleggen. Ook *Johannes Brentz* en *Jacob Andreae* hadden toch hun Lutherse kritiek op de Heidelbergse Catechismus het licht doen zien. Heidelberg werd van alle kanten geestelijk besprongen. Tegen hen heeft Ursinus geschreven: "*Antwort auf etlicher Theologen Censur eiber die am Rande des heidelbergischen Katechismus angezogenen Zeugnisse*". (April 1564). Ook schreef hij: "*Verantwortung wider die ungegründete auf flagen und verkerungen, mit welchen der Catechismus Christlicher lehre, zu Heidelberg im Jahr MDLXIII ausgegangen, von etlichen unbilliger weise beschweret ist. Geschrieben durch die Theologen der Universiteit Heidelberg*".

Zo betoogde Ursinus tegenover de aanvallen van Brentz en Andreae:

"De doop is een *zegel* van ontvangen genade. Daarom is deze niet aan de doop gebonden.

De kinderen der christenen zijn ook vóór de doop heilig en toch niet zonder erfzonde.

---

¹⁵ Men zie voor de inhoud van zijn geschrift: *Sudhoff* a.w. blz. 147 v.v. Zie voor de polemieken der Luthers in zake de sacramenten en de doop mijn artikelen in *Geref. Theologisch Tijdschrift*, 45e Jrg., blz. 1 v.v., 33 v.v., 81 v.v. Jrg. 46, blz. 5-32 en de samenvatting van Ursinus' gedachten over de Sacramenten, speciaal over de Doop in de 47e Jrg.

¹⁶ Zie bovengenoemde artikelen in *Geref. Theol. Tijdschrift*, 45e Jrg., blz. 39-48.

De doop is nodig, ofschoon wij niet deswege christenen genoemd worden. Naar den hemel varen, betekent niet onzichtbaar en overal tegenwoordig worden. Christus' lichaam is niet tegelijk zichtbaar en onzichtbaar in den hemel en op de aarde. Christus is bij ons tot aan het einde der wereld naar Zijn godheid en Geest, niet echter naar Zijn mensheid. De persoon van Christus wordt niet gescheiden, uiteengerukt, hoewel Zijn mensheid niet overal is. Door de sacramenten worden de gaven niet alleen betekend (aangeduid), maar ook overgereikt. De sacramenten van het Oude en van het Nieuwe Testament reiken beide énerlei gaven over. De doop is een getuigenis van de reeds ontvangen vergeving der zonden. Zoals de doop de afwassing der zonden is, evenzo is het brood het lichaam van Christus". De bovengenoemde *Verantwortung* werd ook in het Latijn uitgegeven als *Apologia sive defensio catechismi Palatini Electoralis, Heidelbergensis vulgo dicti*.¹⁷ (Apologie of verdediging van de catechismus van de keurvorstelijke Palts, allerwege genoemd de Heidelbergse). Ook bediende de keurvorst zich van Ursinus' grote bekwaamheid en slagvaardigheid, toen hij moest beantwoorden, wat door zijn medevorsten den hertog van Wurtemberg en zijn eigen schoonzoon Friedrich der Mittelste von Gotha ten aanzien van de Catechismus was ingebracht. Zo ontstond het kleine, maar inhoudrijke geschrift: *Antwort und Gegenfrag au ff sechs fragen von desz Herrn Nachtmal*. In 1564 verscheen ook nog van de hand van Ursinus, uitgegeven in naam van de Heidelbergse theologen: *Gründlicher Bericht von Heiligen Abendmal unsers Herren Jesu Christi, ausz einhelliger Lehre der H. Schrift, der alten rechtgitiubigen Christlichen Kirchen, und ausz der Augspurgischen Confession*.¹⁸ Uit al deze verhandelingen bleek den keurvorst, dat zijn theologen hun tegenstanders de baas waren. De laatsten streden meer dan eens met onwaardige wapenen. De leer en de inrichting van de kerk van de Palts hadden de schitterendste verdediging gevonden. De keurvorst werd er door bevestigd in zijn geloof en zijn ver-trouwen werd er veel groter door. Hij gevoelde duidelijk, dat zijn geloofsovertuiging diep wortelde in het Woord Gods. Dit maakte hem ook moedig. Zo werden dan vanuit Heidelberg pogingen gedaan om tot het godsdienstgesprek te komen met de Wurtembergse theologen, dat reeds eerder door de hertog vanuit Stuttgart was voorgesteld. *Frederik III* wilde *Christophel van Wurtemberg* bewijzen hoe zwak het standpunt van zijn Zwabische theologen was. Thans voelde echter de Wurtembergse hertog er niet zoveel meer voor. Eerst aan een derde uitnodiging gaf hij gehoor. Zo kwam het dan tot het godsdienstgesprek in het Wurtembergse klooster *Maulbronn*, dat van 10-15 April 1564 werd gehouden. Het ging weer om de leer van het Heilig Avondmaal en in het bijzonder over de *ubiquiteitsleer* van de Lutherse.

Aan de kant van *Frederik III* stonden hier de hofprediker *Diller*, professor *Boquinus*, *Olevianus* en *Ursinus*. Verder de philoloog *Xylander*, de kanselier *Ehem*, de lijfarts en kerkeraadslid *Thomas Erastus*, met de vroegere predikant van de Gereformeerde

¹⁷ Te vinden in Opera II, kol. 1-54.

¹⁸ Zie Opera I, kol. 802 v.v. Exegesis verae doctrinae de sacra Domini nostri Jesu Christi coena, ex divinarum literarum, veteris & orthodoxae Ecclesiae, atque etiam Augustanae Confessionis fundamentis. MDLXIV. Mense Martio.

Gemeente van *Frankfort*, die thans hofprediker was: *Petrus Dathenus*. Aan de andere zijde van de hertog van Wurtemberg stonden: de proost *Brentz*, die een dag later aankwam, de kanselier *Jacob Andreae*, professor *Theodor Schnepf*, de hofprediker *B. Biedenbach*, de Stuttgarter predikant *Lukas Osiander*, de kanselier *Fessler*, de vice-kanselier *H. Gerhard*. Ook de abt van Maulbronn *Valentijn Vannius* voegde zich bij hen.

De hoofdsprekers van de kant van de Palts waren *Ursinus* en *Olevianus*. Van de zijde van Wurtemberg: *Andreae*. Ze hielden samen 10 conferenties. Zwaar werd gedisputeerd over de vereniging van de Goddelijke en menselijke natuur in Christus, over de hemelvaart en het zitten ter rechterhand Gods, over de vraag of de menswording van Christus de overalteenwoordigheid van Christus mensheid meegebracht had. Ook beweerden de Lutherse: *wie ter rechterhand Gods zit is overal tegenwoordig*. Christus zit ter rechterhand Gods! Dus Hij is alomtegenwoordig. *Olevianus* merkte echter op, dat de menselijke natuur *door vereniging met de Goddelijke* in zekeren zin deel heeft aan de almacht, alomtegenwoordigheid enz. krachtens de gemeenschap met de Goddelijke natuur, maar *ze wordt niet zelf almachtig* enz. Ze heeft *bij zich* de almachtige, alomtegenwoordige, goddelijke natuur. *Ursinus* wees er op, dat alles wat Christus *gegeven is* aan *Zijn* menselijke natuur is gegeven, maar dat dit nog niet zeggen wil, dat de menselijke natuur goddelijke eigenschappen ontvangen heeft op zulk een wijze, dat de menselijke natuur zelve nu almachtig, alomtegenwoordig enz. geworden is.

Christus kon sterven. Daaruit volgt reeds, dat de persoonlijke vereniging niet vordert, dat de mensheid van Christus alle goddelijke majesteit heeft gehad.

Ursinus wees er op, dat de menselijke natuur wel van alles gegeven is, maar door de persoonlijke vereniging niet door wezenlijke mededeling of ingieting van Goddelijke eigenschappen.

Eerst de 15e April kwam het gesprek op het Avondmaal en daarmee werd het tweede punt van dit gesprek dan behandeld of de woorden van Christus in het avondmaal letterlijk zijn te verstaan of niet. *Ursinus* wees er op, dat de Lutherse mening helemaal geen letterlijke was. Immers zij verklaren: "Dit is mijn lichaam" in de zin van "Hierin is mijn lichaam verborgen". *Ursinus* wees er ook zeer scherpzinnig op, dat men niet bij de inzettingswoorden bleef wanneer men de woorden: "*Dit is mijn lichaam*" zó verklaarde dat men onder *dit* tegelijk *het brood* verstond en het onzichtbare lichaam in of met het brood tezamen. Paulus zegt ook niet: het lichaam met het brood is de gemeenschap, maar het brood, dat wij breken, is de gemeenschap van het lichaam van Christus. Ook niet: de kelk of de wijn met het bloed, maar *deze* n.l. de zichtbare kelk, is het bloed van het nieuwe verbond of testament, dat door dit bloed is opgericht. "*Dit is mijn lichaam*" moet dus gelezen worden: "*Dit zichtbare brood*" en dit wordt het lichaam van Christus genoemd.

Ursinus bewees op dit godsdienstgesprek, hoe slagvaardig hij was, en hoe scherp hij onderscheidde. Hij was scherp en zeer raak in zijn bewijsvoering en dit alles maakte hem tot één der uitmuntendste disputators van zijn tijd. Bullinger wenste hem uitdrukkelijk geluk met de overwinning door hem behaald te Maulbronn. *Ursinus* noemde in een antwoord op deze brief zijn tegenstander (*Andreae*) iemand, die in de kunst van het praten en van sofismen buitengewoon bedreven was gebleken, maar uiterst zwak in argumentatie.

Toen de Wurtembergers in strijd met de gemaakte afspraak, die men bij het scheiden had getroffen, het te Maulbronn verhandelde op hun wijze voor het grote publiek

brachten, konden ook de Heidelbergers niet zwijgen. Weer was het Ursinus, die de beide geschriften moest opstellen, waarmede zij in 1565 en 1566 de Wurtembergse verminking der waarheid tegengingen. Beide geschriften werden eerst in 't Duits opgesteld, later ook in het Latijn overgezet.¹⁹

Aan deze hele geschiedenis zat iets vast, dat Ursinus persoonlijk aanging en eerst in veel later tijd tot volle beslissing is gekomen. De betekenis ervan is ook nog niet voor onze tijd verdwenen, z.a. blijken kan o.a. uit een stelling in de dissertatie van Dr H. Kakes: *De doop in de Nederlandse Belijdenisgeschriften (these XV)*.²⁰ De talrijke twisten, die na Luthers dood de Kerk der reformatie in toenemende mate verontrustten, liepen meer en meer daarop uit, dat men de Reformatorische Kerk tot een uitsluitend *Lutherse* poogde te maken.

Luthers autoriteit werd door velen als de enige maatstaf voor orthodoxie en 't behoren tot de Reformatorische Kerk voorgesteld.

De Gnesio-Lutheranen wilden aan de andersdenkenden ook de rechtsgrond voor hun bestaan ontnemen, die de *Augsburgse Confessie* hun verschafte. Hiertoe werd beweerd, dat de ware en rechte zin van het omstreden *10-de artikel* alleen uit Luthers en vooral uit zijn strijdschriften op te diepen was. Dit nu was inderdaad een bestaansvraag voor allen, die binnen het rechtsgebied van de Augsburgse Confessie, in dit punt niet de mening van Luther, maar die van Melanchthon, Calvijn en de Zwitserse theologen huldigden. Daardoor was het ook van bijzonder gewicht, als men juist op dit punt, Luthers eigen gezag tegenover zijn "aanbidders" in geding kon brengen.

Nu studeerde te Heidelberg Jakob Monau, een jonge patriciër uit Breslau, die met Ursinus bevriend was. Deze deelde mede, wat Alesius naar Melanchthons mededeling opgetekend had van een milde uiting, die Luther in zijn laatste gesprek met Melanchthon over de avondmaalsstrijd zou gedaan hebben. Ursinus had hiervan reeds kennis gekregen in Wittenberg, toen hij vroeger daar studeerde. Keurvorst Frederik III nu, liet het bewijsmateriaal verzamelen, waardoor het gebeurde buiten twijfel vastgesteld werd. Daarna werd van dit machtig wapen gebruik gemaakt. De keurvorst deed het in een brief aan zijn schoonzoon, 15 Febr. 1565, en Ursinus deed het in zijn weerlegging van het Würtembergse verslag van het gesprek van Maulbronn. (Vergel. *Opera theologica* bovengenoemd, II, 230, 242).

Ook trad Ursinus op tegen het traktaat van Mörlin ("Wider Landliigen der Heidelberger Theologen", dat 1565 in Eisleben verschenen was) in een in het Duits geschreven werkje, uitgegeven onder de naam van *Josua Lagus*, begin 1566. In dit geschrift werd tegelijk de aanval van Marbach op de *Gri ndlichen Bericht* etc. weerlegd.

In 1566 werd de *rijksdag te Augsburg* gehouden. Ook hier had men het er weer op toegelegd om de keurvorst, Frederik III, om oorzaak van zijn in de Heidelbergse Catechismus openbaar geworden Calvinisme, te betichten van afval van de

---

¹⁹ Zie *Opera* (ed. 1612) deel II, kol. 81 v.v. en 351 v.v. *Colloquium Mulbrunnense en Solida refutatio*. Duitse titels: *Protokoll d.i. Akta oder Handlung des Gesprbchs zwischen den pflzischen und wurtembergischen Theologen von der Ubiquitbt enz. Gegenbericht, daraus zu ersehen, wie geweldeten Württemberger Theologen Bericht mit dem Protokoll und der Wahrheit stimme*. Heidelberg 1564.

²⁰ Deze XV stelling luidt: Het is in strijd met de regels van de historische kritiek om de berichten over een laatste gesprek tussen Luther en Melanchthon over het avondmaal (A. Kluckhohn, *Briefe Friedrich des Frommen*, Braunschweig 1868, I.S. 557 f. Anm. 2) fabelachtig te noemen.

Augsburgse Confessie, die hij immers ook aanvaard had. Op grond hiervan wilde men hem nu buiten de *godsdiensvrede* sluiten.

Crato, die den keizer naar Augsburg begeleidde, wist zeer nauwkeurig, waarop men het had gemunt. Op zijn aanraden nu trad Ursinus voor zijn vorst in het krijt, door een klein maar gewichtig geschrift uit te geven: "*Artikel, in denen die Evangelischen Kirchen im Handel desz Abendmals einig oder spdnig Bind*". Dit boekje gaf een helder inzicht in de juiste stand van zaken. De keurvorst schreef ook een ontroerende belijdenis van zijn geloof aan Christophel van Wurtemberg. Evenzo aan de keizer.²¹

't Hielp alles weinig. Men wilde van de zijde der Wurtembergers Frederik III toch uitsluiten van de *godsdiensvrede* en van hem ondertekening van de Augsburgse Confessie eisen in Lutherse zin (invariata!). De keurvorst zei, dat hij nog steeds stond op de grondslag van de geëmendeerde en van rijkswege zó geïnterpreteerde Augustana (variata!) en de "Apologie" ervan.

De keurvorst van Saksen was hiermee tevreden en ijverde voor de herstelling van de eenheid. Hij vond onder de Luthersen van Noord-Duitsland ook bijval, omdat er ook tussen hen en de Wurtembergers verschilpunten waren. Frederik III moest echter buiten de *godsdiensvrede* gesloten worden. Wolfgang en Christophel van Würtemberg bleven hiervoor ijveren en zie, ook keizer Maximiliaan wilde dit bewerken. Hij had reeds een decreet laten opstellen en verzamelde de evangelische en Roomse vorsten om zich heen en legde hun het decreet voor. Frederik III zou de Calvinistische veranderingen in kerk en school moeten opheffen. Hij zou de stichten en kloosters moeten restitueren en zich verder volgens de *godsdiensvrede* moeten gedragen. Christophel had ijverig gecorrespondeerd met de keizer en duidelijk zijn streven geopenbaard. De Zwaab triomfeerde zo het scheen. De gewelddadige uitroeiing van de Gereformeerde Godsdienst in de Palts zou dan nu volgen!

Frederik III had gerekend op het ergste, zelfs op 't verlies van zijn waardigheid als keurvorst. Hij had alles veil voor zijn geloof. Moedig door zijn onwankelbaar geloofsvertrouwen op God trad hij op voor de vijandige vorstenvergadering. Johan Casimir, dien hij zijn geestelijke wapendrager noemde, een zoon van de keurvorst, droeg hem 'de bijbel achterna. Nadat Frederik het keizerlijk decreet had horen voorlezen, zei hij dat hij in gewetens- en geloofszaken slechts één Heer erkende, de Heer der Heeren en Koning der Koningen en dat niet de keizer maar God alleen over zijn ziel te gebieden had. "Nooit heb ik Calvijns boeken gelezen, daarom kan ik nog veel minder weten wat met Calvinisme bedoeld wordt". Wat echter mijn catechismus betreft, die belijd ik. Hij is aan de rand voorzien van Schriftuurplaatsen en zal niet omvergestoten worden. Overigens, zo sprak de keurvorst, troost ik mij met de belofte van mijn Heiland, dat alles wat ik om Zijnentwil verliezen moet, mij in de andere wereld honderdvoudig zal vergoed worden.²²

Dit woord van de keurvorst maakte diepe indruk op allen. August van Saksen kwam naar hem toe, klopte hem aangedaan op de schouder en zei: "*Frits, jij bent vromer dan wij allen!*" Ook de markgraaf van Baden zei tot zijn ambtgenoten aan het einde: "*Waarom vecht gij tegen deze man? Hij is vromer dan wij allen*".

Zó overwon de Paltskeurvorst onder zijn Evangelische ambtgenoten. De keizer was eerst nog zeer ontevreden en vroeg opnieuw de medewerking van de Evangelische standen om Frederik III te bewegen de Heidelberger Catechismus en 'de nieuwe inrichting van de Paltsische kerk af te schaffen en ongedaan te maken. Frederik III

---

²¹ Zie hiervoor Sudhoff a.w., pag. 296, 297.

²² Bij Sudhoff, a.w. blz. 300.

bleef standvastig maar bood wel aan mede te willen werken aan een Christelijk Convent, waar de strijdvragen zouden kunnen behandeld worden. Toen de keizer dit hoorde, dreigde hij eerst met het bovengenoemde decreet, dat allen hadden goedgekeurd. Een nieuwe poging der vorsten om Frederik III tot toegevendheid te bewegen mislukte. Hij dankte de vorsten voor hun verklaring, dat zij bij afwijkingen in een enkel stuk der leer niemand, die met de grondleer van de Augsburgse Confessie overeenstemde, konden veroordelen. Hij wees erop, dat niemand, die de Augsburgse Confessie zelf niet beleed, in staat was om te beoordelen of een ander deze Confessie verwant was of niet. Ook wees hij op de vervolgingen van zijn geloofsgenoten in Spanje, Frankrijk, Italië en de Nederlanden en vermaande de Protestanten, aan hun genoemde overtuiging vast te houden en wel te bedenken, dat hetzelfde wat den enen heden overkwam, den anderen morgen zou kunnen wedervaren. Hij legde de bijbel op de tafel en verklaarde plechtig: *Als iemand hem uit de Bijbel of de besluiten van de voornaamste concilies zou kunnen bewijzen, dat hij dwaalde, dan wilde hij zijn leer laten varen.*

Hij kwam terug op het convent, waar zijn theologen zich zouden willen verantwoorden. In zijn regering had niemand hem de orde voor te schrijven. Daarin was hij alleen God verantwoording schuldig! Des avonds vertrok Frederik III nog naar de Palts. De Evangelische standen antwoordden in zijn geest den keizer en met het uitzicht op een convent te Erfurt, dat de bestaande strijdvragen zou oplossen, nam men voorlopig genoegen. De uitslag betekende een overwinning voor de keurvorst en de zaak der Gereformeerden. De vorsten van Wurtemberg zagen hun plannen schipbreuk lijden. Heszhusius schreef vanuit Augsburg aan Chemnitz: *ik vrees, dat na deze vergadering het Calvinisme zeer zal toenemen.*

Inderdaad gevoelde de Gereformeerde Kerk van de Palts zich na dit alles rustiger. Ze had vaste voet in Duitsland verkregen. Frederik III nam weer een onaangevochten stelling in tussen zijn Evangelische collega's.

Van het Convent te Erfurt kwam niets, wel werd in hetzelfde jaar daar nog een samenkomst gehouden, waar afgezanten van de Evangelische standen over het in uitzicht gestelde convent beraadslaagden.

Het bleek hier, dat de verhouding tot de Palts weer hersteld was. De keizer toonde zich nog wel langen tijd onstemd. Maar de Evangelischen waren nauwer aangesloten komen te staan en hierdoor werd de keizer verhinderd scherper tegen de Palts op te treden. Later werd de keizer zelfs vriendelijk tegenover de keurvorst en bracht in 1570 een vriendschappelijk bezoek aan de Palts. Bij het afscheid overhandigde de keurvorst hem een Spaanse overzetting van de bijbel en sprak uit, dat hierin de hemelse wijsheid verborgen was, die ook keizers, koningen en vorsten aanwijst, hoe ze gelukkig regeren moeten.

Na zijn terugkeer te Heidelberg bezocht hij de op Zaterdag voor Pinksteren gehouden voorbereiding voor het Heilig Avondmaal en reikte in de godsdienstoefening Olevianus de hand, betuigde zijn vastheid van geloofsovertuiging en vermaande predikant en gemeente tot dezelfde standvastigheid. De volgende dag nam hij met zijn zoon Johan Casimir en de gehele hofhouding deel aan het heilig avondmaal.

De warme woorden van broederlijke deelneming met de vervolgte Gereformeerden in andere landen, die de keurvorst op de rijksdag te Augsburg (1566) sprak, tonen ons hoe hij ook de gemeenschap des geloofs en der liefde openbaarde voor de Gereformeerden in andere landen dan Duitsland. Hij stond reeds enige jaren in nauwe relatie met 'de Hugenoten in Frankrijk. Anton van Navarra stond met de vorsten van

de Palts in geregelde briefwisseling. Condé zocht na het bloedbad van Vassy hulp in Heidelberg. Johan Casimir kwam de Hugenoten in 1568 met een flink hulpcorps troepen helpen in Lotharingen. Hij en zijn mannen hielpen mee, dat de Gereformeerden weer vrije godsdienstoefening verkregen door de vrede van Longjumeau.

Vreselijk was de Bartholomeüsnacht te Parijs. Frederik III werd er zeer door aangegrepen en uitte in scherpe woorden zijn verontwaardiging tegenover Hendrik van Anjou, broer van de Franse koning Karel IX, toen deze op een doorreis naar Polen Heidelberg bezocht. Hij schilderde hem in donkere kleuren de rol, die het Franse koningshuis in deze tijd tot nadeel van de eigen monarchie en tot bevordering van de Spaanse macht, alsook als beul van de paus gespeeld heeft en wees hem ook op het schandelijke leven van het Franse hof.

Ook aan de zaak der Calvinisten in de Nederlanden nam de keurvorst op levendige wijze deel. Eén van zijn zoons Philip Christoffel streed persoonlijk mede aan onze zijde tegen de Spanjaarden. Hij sneuvelde in de slag op de Mokerheide, samen met Hendrik en Lodewijk van Nassau (April 1574). Moedig droeg de keurvorst dit verlies. De keurvorst steunde de Calvinistische zaak niet alleen met gebed, raad en troepen, maar verleende ook herberg aan de vervolgdgen om des geloofs wil. De Palts was in zijn dagen een welkom asiel voor duizenden arme, berooide vluchtelingen. Geleerden ontvingen van den keurvorst een goede post in de Palts.

Frederik III trad meer dan eens tussenbeide bij vorsten om ter dood veroordeelden ter elfder ure te redden van het schavot. Zo werd *Olivier Bock* gered uit de handen van de Antwerpse inquisitie. Ook de jonge vorstin *Charlotte van Bourbon*, dochter van de hertog van Montpensier, die Gereformeerd was geworden, gelukte het uit haar kloostergevangenis te ontsnappen en vond schuilplaats te Heidelberg. Zij genoot hier aan het hof van Frederik III gastvrijheid, tot ze later de echtgenote werd van Willem van Oranje.

Toen de Luthersers in 1554-1555 te Frankfort het de Nederlandse vluchtelingen moeilijk maakten, waken ze ander aanvoering van *Peter Dathenus* uit naar de Palts. Voor deze 60 families werd 't verlaten klooster Groot-Frankenthal ingeruimd. Ze bleven vrij van belasting. Steeds meer vluchtelingen volgden, door 't schrikbewind van Alva (Bloedraad, Inquisitie, Verbeurdverklaring van goederen). Overal in de Palts ontstonden nu Nederlandse vluchtelingen-gemeenten. Ook langs de beneden-Rijn. Ze leefden in presbyteriaal-synodaal verband een eigen leven en wachtten de tijd af, dat ze konden terugkeren in hun vaderland. Wederkerig oefenden zij een gunstige invloed uit op de kerkelijke toestanden in de Palts, door hun geloofstrouw, hun leven en hun erediens. De *Confessio belgica* (Nederl. Geloofsbelijdenis), de *Confessio gallica* (Franse Geloofsbelijdenis) en de Heidelbergse Catechismus werden dankbaar naast elkaar als belijdenisschriften erkend.

Philip Marnix van St. Aldegonde, de boezemvriend van Oranje, vond ook te Heidelberg een schuilplaats en werd tot lid van de "Kerkenraad" door Frederik III benoemd. In 1572 stond de keurvorst hem weer voor onbepaalde tijd aan Willem van Oranje af, met het beding echter, dat hij hem zo nodig kon terugroepen.

Petrus Dathenus werd zelfs hofprediker van de keurvorst. Toch presideerde hij ook in 1568 het bekende *Convent van Wezel*. Hij gaf aan de Nederlandse Gereformeerden de bekende Psalmberijming en de vertaling van de Paltsische Catechismus en formulieren voor de bediening o.a. van de Heilige Doop en het Heilige Avondmaal. Maar hij genoot ook het volle vertrouwen van de keurvorst en moest soms gewichtige, geheime opdrachten voor hem volvoeren.

Zó was er dus een nauwe band tussen de Gereformeerden van de Palts en de Gereformeerde Nederlandse vluchtelingen, waarvan de vruchten tot op de huidige dag nog nawerken.

Frederik III probeerde na de rijksdag van Augsburg (1566) ook de Oberpalts, een deel van zijn gebied, dat nog steeds leefde bij de Lutherse belijdenis, te bekeren tot zijn zienswijze. Hiertoe werd te *Amberg* een colloquium gehouden tussen Olevianus en de twee Lutherse predikanten. Zonder enige vrucht echter! In 't nieuwe jaar werd ook Ursinus naar Amberg geroepen, maar hij nam niet deel aan de bespreking, omdat hij er geen nut in zag. Maulbronn had hem veel geleerd! 5 Mei 1566 schreef hij aan Crato: "Ik kan en wil niet meer schrijven. Ik ben de zaak moede en zat. Laat verder schrijven wie wil".

En in een anderen brief aan dezelfde vriend (17 Febr. 1567): "Ik zal mijn best doen om niet, nu ik eenmaal uit de arena ben teruggeweken, weer erin af te dalen. Want ik ben die twisten moede, waarvan naar ik meen de afmatting groter is dan de vrucht".

Ursinus' gezondheid had reeds buitendien onder de al te zware inspanningen, die zijn dubbele ambt, verbonden met deze buitengewone arbeid en zorgen, van hem vorderde, geleden. Hij werd telkens genoodzaakt de nachten te hulp te roepen om met zijn werk gereed te komen. Zijn ogen waren hierdoor vooral verzwakt. Om hem niet geheel uit te putten, moest men hem verlichting bereiden. De keurvorst riep hiertoe *Hieronymus Zanchius* op de tot hiertoe door Ursinus bezette leerstoel van de dogmatiek.

Ursinus kon des te gemakkelijker deze taak aan Zanchius overdragen, omdat hij in hem een vriend en leerling van de hoogvereerde Petrus Martyr welkom kon heten. Op 10 Febr. 1568 sloot Ursinus zijn colleges over de *loci theologici*²³ af en op 12 Februari daaraanvolgend nam Zanchius de arbeid van hem over.

Toch vond Ursinus ook op deze manier de verlangde en wellicht ook gehoopte rust niet. Want nog smartelijker strijd moest door hem gestreden worden.

Er waren binnen de kerk van de Palts zelf twisten ontstaan, die deze kerk dreigden prijs te geven aan haar vijanden van buiten.

Allereerst was daar de *strijd over de kerkelijke tucht*. De kerkelijke tucht was een ding van het grootste belang voor de jonge kerk van de Palts. Men was nog niet tot volledige helderheid hierover gekomen, toen de strijd over het avondmaal de gemoederen in beslag genomen had. In 't laatst der zestiger jaren van de 16^e eeuw kwam de zaak opnieuw aan de orde. Herhaaldelijk had men de zaak reeds onder de loep genomen en van verschillende kanten bekeken. In Catechismus en Kerkorde waren de belangrijkste punten al tot een beslissing gebracht. Maar de kerkelijke tucht liet in de praktijk nog veel te wensen over. Christelijke zede en tucht waren veel meer 't sieraad van de Nederlandse vluchtelingengemeenten, waar de kerkelijke tucht in vaste banen was geleid. De Palts kon er zich aan spiegelen.

In een brief van Ursinus aan Bullinger, klaagt de eerste over de ongeordendheid van het studentenleven en ook over de slapheid van de handhaving der kerkelijke tucht in de kerk (20 Sept. 1568).

"God heeft ons van de Afgoderij verlost, maar nu volgt hierop een onzegbare bandeloosheid, misbruik van Gods naam, bespottung van de kerk, de zuivere leer en de sacramenten". "God duldt heel veel, grote gebreken en tekortkomingen in Zijn Kerk,

---

²³ Opera I, 426-765.

maar *als de openlijke en officiële goedkeuring erbij komt, dan ontbrandt Zijn toorn*". Olevianus vooral had zich, zo we reeds zagen, toegewijd aan de goede functionering van de kerkelijke tucht. De vluchtelingen uit de Nederlanden met hun goede voorbeeld en invloed steunden zijn pogen. Den tegenstanders verdroot dit. Ze klagen telkens over de vreemdelingen van Genève, Fransen en Nederlanders. In hun brieven klagen ze over Dathenus en Zanchius. Ze klagen over predikers, die vrijmoedig ook de zeden van de magistraten toetsen aan het Woord des Heeren. De Franse en Nederlandse vluchtelingen muntten echter zeer duidelijk uit boven de Paltsische. Hetgeen in deze gegeven situatie ook zeer goed te begrijpen is. Deze mensen hadden toch om des geloofs wil alles verlaten. Hun leven openbaarde de ernst van hun geloof. De vrome keurvorst voelde zich zeer tot hun voorbeeld aangetrokken en steunde zijnerzijds Olevianus in zijn lofwaardig streven. Dit wekte ook weer de verbittering van de tegenstanders op, die klagen over de verstoktheid en verblinding van de keurvorst ten aanzien van deze zaak. (Zo Ehem, Silvanus en Erastus in hun brieven). Nu was er te Heidelberg een Engelsman gekomen, die hier wilde promoveren tot doctor in de theologie en hiertoe 10 Juni 1568 onder praesidium van professor Boquinus, stellingen verdedigde over *de noodzakelijkheid van de kerkelijke tucht en de kerkelijke ban*. Het was een zekere *George Wither*. Vooral de 12e en 13e these waren van belang. Zij luidden aldus:

XII. Voor de zuivere prediking van het Woord Gods en de rechte bediening der sacramenten is het nodig dat het regeerambt in de kerk krachtig wordt uitgeoefend.

XIII. Dit ambt bestaat echter daarin dat de predikanten in 'gemeenschap met het Presbyterium, de macht hebben en uitoefenen om iedere zondaar, ook de vorsten, te vermanen, te straffen, te excommuniceren en alles wat tot de kerkelijke discipline behoort te doen.

Er werd eerst op vredige wijze gedisputeerd over deze stellingen, maar aan het einde beklagden *Erastus* en *Neuser* zich, dat ze te weinig tijd gehad hadden om hun gewichtige bedenkingen tegen deze stellingen naar voren te brengen. Daarom werd bekend gemaakt door *Boquinus*, dat de volgende morgen de verhandeling zou voortgezet worden. Ook de derde dag werd gedisputeerd. Alles verliep rustig totdat *Neuser* aan het slot durfde beweren, dat de leer door de tegenpartij voorgestaan tegen Gods Woord streed. Nu kwam er deining!

Ursinus en *Olevianus* lieten het er niet bij zitten. *Ursinus* sprak er de volgende dag over in het *Sapientia college* en weerlegde uitvoerig de hoofdargumenten van de tegenpartij. Eén der kwekelingen van het College heeft opgetekend, wat *Ursinus* betoogd heeft, waaruit wel blijkt hoe hij de wapenen van Heilige Schrift, geschiedenis, wetenschap en geleerdheid tegen zijn tegenstanders gebruikte.²⁴

Zo kwam deze kwestie over de kerkelijke censuur in een beslissend stadium, waarover *Ursinus* en *Olevianus* zich alleen konden verblijden. De tegenstelling tussen beide partijen kwam scherp aan het licht. Aan de éne kant was het *Olevianus*, die met volle beslistheid ijverde voor de doorvoering van de Calvinistische opvatting van de tucht. Hij wilde deze uitgeoefend zien door een presbyterium (kerkenraad). Aan de andere kant stond de lijfarts van de keurvorst *Erastus*, die verbitterd en boos was en zijn tegenstanders op allerlei wijze probeerde verdacht te maken. Aan zijn kant stonden figuren als *Sylvanus*, *Neuser* en *Simon Simonius*, een Italiaan uit Lucca, die tevoren te

---

²⁴ Zie aanhangsel bij de verklaring van vr. 85. Heid. Cat. onder *Ursinus'* verklaring van deze vraag. Bremer uitgave 1623. Blz. 610 v.v. Sudhoff a.w. 344.

Genève onderwijs in de filosofie gegeven had, maar hier door zijn leven kerkelijke en wereldse straffen zich op den hals gehaald had. De brieven van Erastus aan Bullinger druipen van giftige taal tegen Olevianus, die hij van heerszucht en fanatisme beschuldigt en die het aan gezond verstand zou mankeren.

Dathenus kwam er ook niet schappelijker af. Erastus noemde hem o.a. Olevianus "Summus episcopus" (paus). Hij meent dat de anderen geleid worden door wreedheid, gewelddadigheid en slechtheid. *Zuleger*, een raadsman van de keurvorst, werd een "*Sulla*" genoemd. *Zanchius*, dien hij eerst vereerde, is nu "*een grote dwaas*".

Zo mengden zich dus ook allerlei onzuivere elementen in deze strijd. De medestanders van *Erastus* daarentegen worden door hem aan Bullinger en de Zwitsers (de Zwitserse theologen van Zurich waren geneigd om Erastus in deze zaak bij te staan, omdat men te Zurich de kerkelijke tucht in handen van de politie liet en de overheid de straffen oplegde en uitvoerde!) voorgesteld als voortreffelijke lieden, ofschoon zij dikwijls bekend stonden als slappe, vleselijke mensen. De historie heeft hier later allerlei recht gezet. Erastus bevond zich niet in al te best gezelschap! *Simonius* werd later Jezuiet. *Sylvanus* Unitariër. Erastus poogde echter de Gereformeerden van andere landen voor zich te winnen. Vooral diegenen, die ergens woonden, waar de kerkelijke tucht nog niet ingevoerd was of waar men nog lang niet zover gegaan was als b.v. in de Nederlandse vluchtelingengemeenten. Men probeerde de autoriteit van mannen als Beza en Bullinger in geding te brengen om een beslissing te krijgen naar eigen overtuiging.

Ook *Ursinus*, die zich overigens zeer gematigd en vreedzaam gedroeg, overeenkomstig zijn aard, werd in de zaak betrokken. De keurvorst had hem zeer leren waarden en hechte grote waarde aan zijn studie en zijn rustig afwegen der argumenten. Deze man liet zich niet door boze hartstochten leiden. Hij handelde naar eer en geweten. Zo bracht Ursinus de kwestie dan ook terug tot haar juiste proporties. Het ging niet over de kerkelijke tucht in het algemeen. Van beide kanten werd haar noodzakelijkheid wel erkend. 't Ging slechts over de vraag, moeten onboetvaardige, hardnekkige en openbare zondaren worden geëxcommuniceerd, ook al zijn het vorsten en aanzienlijke personen, en wie moet zulk een excommunicatie uitspreken en uitvoeren?

Dit heeft Ursinus in een aan de keurvorst in 1569 uitgebracht advies duidelijk belicht.²⁵

Zelfs Erastus, die zo verbitterd was tegenover zijn tegenstanders en ook over Ursinus minder fraaie oordelen uitsprak, werd genoodzaakt om over dit advies een betrekkelijk waarderend oordeel te uiten.

Ook *Zanchius* gaf een betekenisvol advies (Opera Zanchi VIII, 64-68). Deze sprak zijn hoge waardering uit over de ernstige bemoeiingen van de keurvorst inzake de kerkelijke tucht, die een onontbeerlijk stuk is van de dienst der Kerk. Zij behoort bij de prediking en bediening der sacramenten.

Het is *altijd* nodig deze kerkelijke tucht in te voeren en daarom verkeerd om te beweren: het is *nu* niet de gepaste tijd. *Zanchius* spreekt zijn verwondering uit over de raad van zijn broeders-tegenstanders. Kan Christus iets voor Zijn Kerk ingesteld hebben, dat niet overal en te allen tijde nuttig is voor haar eeuwig heil, ja dat daarvoor nodig is? Wil de keurvorst de Kerk vóór zijn dood waarlijk hervormd zien en de voortzetting van de zegeningen Gods aanschouwen, dan moet hij zich in deze gewichtige aangelegenheid zo veel hij maar kan haasten!

Hij bespreekt dan 4 hoofdvragen:

---

²⁵ Zie Opera theologica (ed. 1612) deel III, kol. 801 v.v.

1. Door wie de eerste vermaningen moeten geschieden?
2. In welke gevallen de excommunicatie nodig is?
3. Of in de Heilige Schrift gevallen van excommunicatievoorkomen en welke?
4. Op welke andere manier kan de opbouw en uitbreiding van de Kerk bevorderd worden?

Zanchius gaat hierbij uit van de volgens Gods Woord onwankelbaar vaststaande scheiding van wereldlijke en geestelijke overheden.²⁶

Ursinus wilde bij de excommunicatie ook de invloed van de overheid (praecipuus ecclesiae membrus, het voornaamste lid van de kerk) ingeruimd zien. De overheid kan twee ambten in zich verenigen! Ook Beza legde zijn gewicht in de schaal en stond zeer beslist aan de zijde van Olevianus. De Heidelbergse theologen van Olevianus' partij stonden in voortdurende correspondentie met Beza, zodat deze geheel meeleeftde en de strijd op de voet kon volgen.

Erastus ging intussen voort overal uit te bazuinen, dat hij de juiste oplossing van de kwestie had gegeven en niemand hem had kunnen weerleggen. Ook Beza en alle geleerde Fransen niet! Ze zouden zich zelfs schamen voor hun eigen weerlegging.

Beza hield zich inderdaad in, maar alleen om de toestanden in de Palts niet nog ernstiger te maken. Dáárom verloochende hij zich. Doch ook dit alles zou geen rust gebracht hebben, als niet op andere wijze een droevig slot aan deze historie gekomen was. Een schrikkelijke ontdekking plaatste ineens de Erastiaanse partij in het droevigste licht! Hierdoor werd de keurvorst ineens georiënteerd en nam hij een vast besluit. Maar het had ook ten gevolge dat de kerk van de Palts werd belasterd. De vijanden van buiten hieven een luide juichtoon aan. Wat was er toch geschied?

In 1570 werd de rijksdag te *Spiers* gehouden. Hier namen *Neuser* en *Sylvanus* o.a. contact op met de gezant uit *Zevenburgen*. Het bleek spoedig, dat *Neuser* zich zelfs tot de Turkse sultan had gericht. Zij stelden zich voor als leiders en aanhangers van een wijdvertakte partij, die het geloof aan een Drie-enig God had prijsgegeven en de godheid van Christus had verloochend! Dáárom zochten ze contact met de Antitrinitariërs van *Zevenburgen* en de Turkse sultan. De keizer legde de stukken aan de keurvorst van de Palts voor, die aanstonds bevel gaf om deze plichtvergeten onderdanen in hechtenis te nemen. Men vond bij *Sylvanus* een gruwelijke libelle getiteld: "*Wider den dreipersonlichen Abgott und den zwei NaturengStzen*".

Neuser wist later nog te ontsnappen, werd "Turk", daarna Atheïst en stierf tengevolge van zijn schandelijke levenswandel. De Turken in Konstantinopel noemden hem zelfs een "kind van satan".

Sylvanus werd na een lang proces, eind 1573, te Heidelberg op de markt onthoofd. De predikanten *Vehe* en *Suter*, medeschuldigen, zwoeren hun ketterijen af, werden als predikers afgezet en uit het land gebannen.

Onder invloed van het gebeurde op de rijksdag vaardigde de keurvorst een edict uit en zond van uit *Spiers* nog de opdracht definitief over te gaan tot invoering van de kerkelijke tucht. Overal werden nu in de gemeenten kerkenraden (presbyteriën) aangesteld, bestaande uit predikanten en ouderlingen, die voortaan moesten toezien op de zeden en volgens Gods Woord maatregelen moesten nemen tot bestraffing en verbetering van de dwalenden. Erastus bleef ageren. Werd vermaand en tenslotte geëxcommuniceerd. Maar ook toen bleef hij Bullinger opwekken om in te grijpen en

---

²⁶ Zie voor de inhoud van dit advies Sudhoff a.w. blz. 351 v.v.

de oppositie opwekken tot verzet tegen de Heidelbergse tyrannie. De kerkelijke tucht kon helaas! niet goed doorgevoerd worden, omdat in Heidelberg een oppositie bleef tegenwerken, onder de hovelingen, onder de geleerden en onder de burgers. Bovendien dreigde reeds de reactie onder de opvolger van de keurvorst. Ursinus was zeer zwaarmoedig in dit opzicht en verborg zijn gevoelens niet tegenover Bullinger.

Van de kant der Wurtembergers had het gebeurde met Neuser en Sylvanus ook reactie verwekt. Men riep luide - en deze roep vond ook elders weerklank - dat nu het bewijs geleverd was, dat het Calvinisme slechts een brug betekende tot het Arianisme en het Mohamedanisme.

Men begreep ook te Heidelberg, dat men zich van deze blaam moest zuiveren. De keurvorst deed het zijne zagen we reeds. Maar hij riep ook Ursinus te hulp, om in geschrifte een bijdrage te leveren. Op zijn bevel vervaardigde de bezadigde Ursinus nu het geschrift: "Bekennnusz der Theologen und Kirchendiener zu Heydelberg von den einigen waren Gott in dreyen Personen, den zweien Naturen inn der einigen Person Christi, und von dem heiligen Abendmal unsers Herrn Jesu Christi". Het verscheen in 1574 in de Duitse taal.²⁷

Ook van andere zijde werd de aandacht en belangstelling van Ursinus heengetrokken naar de Antitrinitarische beweging. Het verzamelpunt van deze mensen lag in Zevenburgen; maar ook in Polen. Hier in Polen hadden vele geleerden, die afweken van de leer der Roomse kerk, een onderdak gevonden. Zij werden beschermd door de Poolse adel, die meer dan eens sterke reformatorische neigingen openbaarde.

Wel verwees een koninklijke edict in 1564 alle "kettters" uit het buitenland buiten de Poolse grenzen, maar de ideeën der reformatie werkten overal toch door. Zo ontstond er ook in Polen een Gereformeerde Kerk. In deze kerk stonden echter ook mensen op met unitarische en antitrinitarische gevoelens.

Bekend geworden is vooral onder hen *Gregorius Pauli*. Sommigen leerden een tweegoden- of driegodendom, anderen schreven alleen aan den Vader een goddelijk wezen toe. Ook Wederdopers oefenden in Polen hun invloed.

In 1565 maakte Gregorius Pauli met zijn aanhang zich los van de z.g. *Grote Kerk* en stichtte de *Ecclesia Minor* (kleinere kerk).

27) Dit vond plaats na het colloquium van Petrikow (1565). De Gereformeerde kerk van Krakau werd door deze gebeurtenissen, zoals zich laat denken, heftig geschud. Reeds tevoren waren afgezanten van de orthodoxe partij naar Heidelberg gereisd (1563) om advies van Ursinus te bekomen. Het waren *Christophorus Threicius* en *Laurentius Boleslawensis*. Het gegeven advies van Ursinus is te vinden in zijn *Opera theologica* (ed. 1612) deel III, kol. 795.

Nu was *August Dudith*, de voormalige R.K. bisschop van *Fiinfkirchen*, uit de Roomse kerk getreden, gehuwd en naar Krakau gereisd. Hier kwam hij terecht in de draaikolk der elkaar bestrijdende partijen.

Crato, Ursinus' vriend, stond met hem in correspondentie en deed al zijn best om deze man voor de Gereformeerde overtuiging te winnen en te redden uit de gevaarlijke draaikolken van Krakau. Hiertoe riep Crato ook de hulp van Ursinus in, die zich niet onbetuigd heeft gelaten. Uit Ursinus' schriftelijke nalatenschap, ons nagelaten in zijn *Opera*, kunnen wij thans nog de geschriften opdiepen, die hij opgesteld heeft over de drieëenheid en de beide naturen van Christus. Ook tegen de *Rakauer Catechismus* van *Faustus Socinus* schreef hij.²⁸

Ook de strijd van de felle Lutheranen tegen de Philippisten duurde onverpoosd voort.

²⁷ Opera theologica II, kol. 379 v.v.

²⁸ Opera II, kol. 1703 v. 1746 v. III, kol. 774 v. 784 v.

Men poogde de Philippisten en Krypto-Calvinisten overal te weren en uit te bannen. Dit leidde onder andere te Wittenberg tot de catastrofe van 1574. *Peucer*, de schoonzoon van Melanchthon, werd gevangen gezet. De invloed van het z.g. Krypto-Calvinisme werd in Saksen geheel gebroken!

De slag trof juist de meest vertrouwde vrienden van Ursinus en deed hem zelf veel verdriet. 't Was bovendien tegelijk een zware slag voor de zaak der Gereformeerden, door de Heidelbergers voorgestaan.

Al te spoedig volgde op de omwenteling te Wittenberg de nog grotere te Heidelberg. *Frederik III*, die de bijnaam *de Vrome* gekregen heeft, werd n.l. ziek. In 1575 kon hij reeds de keurvorstendag niet bezoeken. Dit speet hem zeer, omdat hij hier nog zo gaarne weer een goed woord gesproken had voor de Gereformeerde zaak in Duitsland. Hij moest zich laten vertegenwoordigen door zijn zoon *Lodewijk*, die zich bij de Lutherse had aangesloten en daardoor geen warme voorvechter van de ideeën van zijn vader kon zijn.

Zo lag Frederik III straks op zijn sterfbed en kon alleen nog samensprekingen houden met zijn jongere zoon *Johan Casimir*. Verder rustte zijn blik met welgevallen op zijn kleinzoon, die zijn naam droeg. Hij sprak zijn verwachting van hem uit in de woorden: "Lutz (Lodewijk) will's nicht tun, Fritz (Frederik) wird's tun". Hij werd van dag tot dag zwakker. Hij stierf 26 October 1576, in vast geloofsvertrouwen. Herhaaldelijk liet hij zich Johannes 17 voorlezen, het hogepriesterlijk gebed van de Heiland. In zijn laatste uren was hem ook Psalm 31 en 71 tot grote troost, alsook het 8ste hoofdstuk uit de brief aan de Romeinen.

Ursinus schreef aan zijn vriend Crato: Op den 26en October om 4 uur ging onze beste keurvorst in belijdenis van de heiligste en meest zekere waarheid en vroomheid uit dit ellendige in dat gelukzalige en hemelse leven over ....

Grote rouw en smart was er in de harten van zijn vrienden. Wat ging er nu gebeuren in de Palts ?

Spoedig bleek dit. Lodewijk, zijn zoon en opvolger, kende geen werk, dat hij nodiger vond dan de verwoesting van het kerkelijk bouwwerk, waaraan zijn vrome vader zijn leven gewijd had.

8. URSINUS' ARBEID TE NEUSTADT.

Keurvorst Lodewijk VI wilde van de Palts weer een Luthers territorium maken. De medestrijders van zijn vader moesten dus hier van het toneel verdwijnen. Het laatst werd Ursinus zelf door de maatregelen van de nieuwe keurvorst getroffen. Eerst op 30 September 1577 werd het Collegium sapientiae ontbonden en op 7 October daaraanvolgend werd Ursinus ontslag aangeboden.

Ursinus was niet vermogend. De slag trof hem dus zwaar. Op aanraden van zijn vrienden was hij in 1574 gehuwd met *Margaretha Trautwein*, bij wie hij één zoon, *Johannes*, had gekregen. Zelf bezat Ursinus geen geldelijke reservebronnen. Ook nu moesten (na zijn ontslag) zijn ooms *Rothe* te Breslau en zijn vriend *Crato* hem bijspringen. Hoe sneed het hem echter door de ziel, dat hij te Heidelberg de instorting van de Gereformeerde hogeschool moest meemaken en de omzetting van het kerkelijk leven in de Palts. Gelukkig is het slechts een tijdelijke terugslag van ongeveer 8 jaren

geweest!²⁹

Ursinus heeft meer dan eens een andere werkring kunnen vinden. Men merkte ook elders zijn grote wetenschappelijke gaven en stoere werkkraft evenals zijn onuitputtelijk geduld op.

Zo kwam reeds in 1571 vanuit Bern tot hem de uitnodiging om zich als professor aan de hogeschool te Lausanne te geven. Er lag toen reeds veel aanlokkends in deze roeping. Maar de vrome keurvorst Frederik III wilde hem niet laten gaan. Hij wist al te goed welk een onwaardeerbare kracht hij in Ursinus had getroffen. Nu de keurvorst echter gestorven was werd de roeping uit Bern herhaald. Men bood hem nu aan professor te Bern te worden. Hij zou de leiding krijgen van een soortgelijke inrichting als te Heidel-berg in het Sapiaentia-college hem was toevertrouwd.

Maar twee dingen weerhielden Ursinus ook nu weer om deze roeping van Bern op te volgen. In de eerste plaats meende hij voor zulk een taak niet meer de nodige kracht en frisheid te kunnen opbrengen. En voorts was daar paltsgraaf Johan Casimir, de jongere zoon van Frederik III, die hem voorhield, dat zijn vrome vader hem nog op zijn sterfbed bezworen had: "*Houd vooral Ursinus vast!*"

In opdracht van Johan Casimir had Ursinus in 1577 reeds in de Latijnse en Duitse taal de publicatie van *de geloofsbelijdenis* verzorgd, die de gestorven keurvorst Frederik III in zijn testament had ingevoegd. De geloofsbelijdenis is in het Latijn opgenomen in de Opera van Ursinus (ed. 1612) deel II, kol. 439 v.v.. Ze wordt voorafgegaan door een voorwoord van Johan Casimir, gedateerd 25 Febr. 1577, en gevolgd door een kort getuigenis van denzelfden.

Thans volgde Ursinus ook de oproep van de zoon van Frederik III om de kerk en zijn vorst verder te dienen in het toevluchtsoord, dat door zijn heer voor de Gereformeerde theologie geopend werd te *Neustadt aan de Hardt* (tegenover Heidelberg aan de Westoever van de Rijn): het *Collegium illustre Casimirianum*.

Op 26 Mei 1578 begon Ursinus hier zijn voorlezingen over de profeet *Jesaja*. (Opgenomen in Opera III, kol. 1-706). Ze gaan over Jesaja I-XXI. In Neustadt maakte Ursinus nog enige jaren mee vol van lichamelijk lijden en ingespannen arbeid.

Overigens bleek ook in 1577 reeds, hoe hoog Ursinus vereerd werd en hoe hoog men hem schatte: als één der bekwaamste theologen uit de Gereformeerde kerken. Immers op de in September van dit jaar te *Frankfort* gehouden *Synode*, waar afgevaardigden uit Duitsland, Engeland, Frankrijk, Hongarije en Polen aanwezig waren en ook Zwitserland zich door brieven had vertegenwoordigd, werd beraadslaagd over een gemeenschappelijke geloofsbelijdenis en besloten de opstelling ervan op te dragen aan *Ursinus* en *Zanchius*, terwijl *Beza* en *Gualther* met de revisie werden belast.

Maar Ursinus voelde zich ziek en miste het nodige zelfvertrouwen. Hij wees de eervolle opdracht van de hand, omdat hij zich niet bekwaam achtte om de mond voor de gehele kerk te zijn. Dit wil echter niet zeggen, dat hij werkeloos bleef. De opstelling en ondertekening van de *Formula Concordiae* had nieuwe strijd opgeroepen. Ursinus sterkte Johan Casimir door zijn wijze raad in 't opstellen van een

---

²⁹ De Lutherse overheersing in de Palts eindigde weer met de dood van Lodewijk VI in 1583. Deze werd opgevolgd door Frederik IV onder voogdij van Johan Casimir, zoon van Frederik III en broer van Lodewijk VI. Alles werd nu weer van lieverlede hersteld. De kerkorde van Frederik III en de Heidelbergse Catechismus werden weer ingevoerd. De verbannen leraars en predikanten werden weer teruggeroepen. *David Parei s*, leerling van Ursinus, reorganiseerde de universiteit. Bij de dood van Johan Casimir (1592) ging Frederik IV zelf regeren en onder hem bleef de toestand gehandhaafd zoals die onder Johan Casimir geweest was. In 1610 stierf Frederik IV en werd opgevolgd door Fredrik V. Onder hem kwamen de Paltsische Godgeleerden naar de Synode van Dordrecht (1618/19).

openbaar getuigenis (vgl. Opera II, 462 v.v. 468 v.v.).

De pen van Ursinus leverde de meest doeltreffende argumenten, die tegen de *Formula Concordiae* der Luthersen in geding gebracht zijn, n.l. in de *Christliche Erinnerung vom Concordiënbuch* (de Latijnse editie had tot titel: Admonitio Christiana en libro Concordiae). Namens de Neustadter theologen werd dit werk in het begin van 1581 in het Latijn gepubliceerd en nog in hetzelfde jaar in een uitgebreider, Duitse bewerking (vgl. Opera II, kol. 481-696).

Hierbij sloten zich nog een paar kleinere verdedigingsgeschriften aan, o.a. in het jaar 1582: Examen recitationum D. Nicolai Selneckeri de libro Concordiae (Opera II, kol. 697-888), een strijdschrift tegen de Lutherse theoloog *Nicolaus Selnecker*, die zich met de arbeid van het Concordiënbuch en de Formula Concordiae sterk had beziggehouden.

Ook schreef hij 'de *Verdediging* van de Admonitio Christiana', tegen de Erfurter theologen (Opera II, kol. 889-1140), nog na Ursinus' dood uitgegeven.

In 1583 gaf hij in het licht: *Commonefactio Davidis Chytraei de Sacra Domini Coena et eiusdem commonefactionis consideratio* (Opera II, 1141 v.v.), tegen de Lutherse theoloog *David Chytreus*, die een grote rol speelde in de bevestiging van de strenge *Lutherse kerken* in Mecklenburg, Stiermarken en elders en die ook een groot aandeel had in het werk rondom het "*Concordiënbuch*".

Nog meer werkjes uit deze tijd, die op hetzelfde onderwerp betrekking hebben, hebben Ursinus' vrienden na zijn dood uit zijn schriftelijke nalatenschap genomen en gepubliceerd. (Opera II, kol. 1564 v.v. 1584 v.v. 1598 v.v.). Verschenen in quarto bij Harnisch in Neustadt (1584).

Intussen naderde Ursinus' einde snel. *6 Mei 1583* legde de dappere strijder voor de waarheid Gods zijn wapenen neer. Rusteloos had hij gestudeerd, gedacht en gestreden. Nu mocht hij rusten van zijn inspanning en moeiten, want zijn hemelse Meester riep hem om thuis te komen in het Vaderhuis, waar ook hem plaats bereid was. Zijn lichaam werd ter aarde besteld in het koor van de kerk te *Neustadt*. Ursinus heeft nog niet zijn 49e levensjaar mogen uitdienen. Het is treffend hoe kort vele van de grote figuren uit de tijd der grote Reformatie hebben geleefd en hoe veel ze in deze korte levenstijd hebben geschreven en gedaan!

Ook *Olevianus* leefde niet veel langer dan Ursinus (1536-1587). *Calvijn* werd maar 55 jaar oud (geb. 1509, gestorven 1564). Maar welk een geweldige arbeid hebben deze mannen verzet. En hoe vruchtbaar is soms hun schriftelijke nalatenschap geweest!

Ursinus had zijn schriftelijke nalatenschap bevolen in de zorg van professor *Jungnitz*, één van zijn landgenoten, zijn leerling en vriend. Met advies van zijn andere vrienden, ook van *Crato*, ging men thans over tot de verzameling en publicatie van zijn geschriften, zowel van die nog nooit gedrukt waren als van die, welke reeds tevoren zonder dat zijn naam genoemd was verschenen waren.

9. URSINUS' GESCHRIFTEN.

De geschriften van Ursinus, zowel zijn Duitse als Latijnse en Latijnse vertalingen van Duitse werkjes, zijn in tal van uitgaven verschenen. Het eerste deel van zijn *Theologische verhandelingen* (Tractationes theologicae) werd in 1584 en later nog eens in 1587 uitgegeven. Een tweede deel volgde in 1589. Beide werden uitgegeven in

naam van het zootje van Ursinus, Johannes, die genoemd was naar de paltsgraaf *Johan Casimir*.

De Heidelbergse Catechismus met Ursinus' verdedigingsgeschriften, in één band, drukte Harnisch te Neustadt, in het Latijn in 1585, in het Duits in 1592 en 1595.

In Neustadt had Ursinus ook de leerstoel van de filosofie bezet en *colleges logica* gegeven over *Aristoteles' Organon*. Ze hadden zeer sterk de belangstelling getrokken en de wens was meer dan eens geuit, dat ze ook gedrukt het licht mochten zien en worden verbreid. Jungnitz kwam aan 'dit verlangen tegemoet door hun uitgave te verzorgen in quarto, in 1586.

De "*Gründliche Bericht*" werd herhaaldelijk gedrukt o.a. in 1585 en 1590. (Zie Opera I, 802 v.v.). Zie ook Sudhoff a.w. 248 v.v.

De oefeningen, die Ursinus in het Sapientia-college gehouden had (ook elders) met de studenten, werden ook in het licht gegeven als: *Exercitationes in materiis theologiae scholasticae*, in twee delen, 1589/1590.

Het werk, dat echter het meeste zegen heeft verspreid en ook als zijn voortreffelijkste prestatie werd erkend waren zijn *Verklaringen van de Heidelbergse Catechismus*. Ze werden herhaaldelijk gedrukt in allerlei uitgaven.

Ze vertonen wel eens kleinere en grotere varianten. *David Pareus*, leerling van Ursinus, zorgde tenslotte voor een correcte uitgave. (Corpus doctrinae orthodoxae, 1607, 1612, Bremen 1623, Hannover 1634, in octavo.)

Pareus wees er op, dat de andere edities soms gegevens bevatten, die *niet* van Ursinus afkomstig zijn en hij bezwoer zelfs de drukkers in 1622 om niet af te wijken van zijn verbeterde editie. (Zie o.a. art. van T. D. Smid, Geref. Theologisch Tijdschrift 1940.)

Uit slordigheid veelal waren de dictaten van Ursinus niet geheel zuiver uitgegeven. *David Pareus* en zijn zoon *Philippus* zijn het geweest, die voor de nauwkeuriger edities hebben gezorgd.

Men moet dus wel voorzichtig zijn in 't gebruiken van de *Verklaringen van de Heidelbergse Catechismus*, zoals die verwerkt zijn in tal van "*Schatboecken*" van Ursinus, die ook in het Nederlands verschenen zijn. *Hommius*, *Spiljardus* e.a. latere bewerkers hebben ook veel erbij gevoegd, zonder aan te geven, wat van Ursinus en wat van hen is.

Dit alles is niet zo hinderlijk voor hen, die deze "Schatboecken" alleen raadplegen om iets over een Catechismusafdeling te lezen. Maar voor hen, die nauwkeurig willen weten wat de dogmatische visie van Ursinus was inzake de sacramenten, het verbond Gods e.a. dogmata, is het nodig de Latijnse edities te raadplegen en wat de *Explicationes Catecheticae*, de toelichtingen op de Catechismus, betreft is het zelfs 't best de door Pareus verzorgde uitgaven van 1623 en 1634 te gebruiken.³⁰

Later werd ook een *grote uitgave* van *Ursinus' verzamelde werken* geleverd door zijn leerling en opvolger in het Sapientia-college, *Quirinius Reuter* (1612). Naar deze Opera theologica werd in dit opstel meer dan eens verwezen. Ursinus' werken werden na zijn dood eerst veelvuldig geraadpleegd, geciteerd en benut. Ook op de Nederlandse Gereformeerde theologie heeft Ursinus in de 16e en 17e eeuw grote invloed uitgeoefend. Wie de theologische lijnen volgt, die getrokken zijn vóór en na de Synode van Dordrecht, ontmoet keer op keer de diepe sporen, die Ursinus trok.

---

³⁰ Ik vergeleek indertijd eens de uitgave van Pareus van 1651 (Latijn) met de Opera theologica van 1612, waarin ook de Explicationes Catecheticae zijn opgenomen, bij de vraag 74 over de Kinderdoop, maar vond alleen kleinere varianten, die niet van doorslaande betekenis waren. De uitgave van 1612 (Latijn) is ook betrouwbaar!

De grote uitgave van Ursinus' werken is uitgegeven te Heidelberg in 1612. Op het titelblad staat een vignet afgedrukt, dat voorstelt, hoe Jona door de grote vis op het droge wordt uitgespuwd en er omheen staat geschreven: "Fata viam inuenient", d.i. de lotgevallen zullen hun weg vinden. Het werk is in drie delen verdeeld.

- Deel I bevat de *Didaskalica*, de onderwijzende geschriften van Ursinus, z.a. Een opwekking tot de studie van de heilige theologie en de catechismus; de grote en de kleine Catechismus van Ursinus zelf; de Heidelbergse Catechismus met de verklaringen van Ursinus erbij; loci uit de dogmatiek over de Heilige Schrift, het wezen Gods en de Drieëenheid, de schepping der wereld, de goede en de kwade engelen, de schepping van de mens en het beeld Gods, de voorzienigheid, de zonde, de vrije wil, en de Wet Gods; voorts theses over de persoon en het ambt van den Middelaar, over de Sacramenten, over de Doop, over het Avondmaal des Heeren, de reeds genoemde Exegesis over het Avondmaal, en tenslotte een vrome beschouwing van de vertroosting Gods tegenover den dood.
- Het tweede deel *de apologetische en weerleggende geschriften*. Zeven en twintig geschriften van meer polemischen aard. Dit deel is 't dikste.
- Het derde deel bevat *Ursinus' exegetisch werk*, verklaring van de profeet Jesaja, hoofdstuk 1-21; analyses van tal van teksten voor preken, preekschetsen voor de studenten; verklaring van Joh. 1: 1-15; een geschriftje tegen de Arianen; het advies aan de keurvorst over de kerkelijke tucht; kleine verhandelingen o.a. over de breking des broods in het Heilig Avondmaal.

Achter deze drie delen werken van Ursinus is nog een klein boek van *David Pareüs* opgenomen: De "*Miscellanea Catechetica*", "Catechetische Mengelingen", waarin nog enkele kleine werkjes en theses van Ursinus worden gegeven, o.a. ook een brief, die over de praedestinatatie handelt.

Het z.g. *Schatboek* van Ursinus is herhaaldelijk gedrukt in de Nederlandse taal, en heeft vele predikanten geleid bij de Catechismusprediking. In latere eeuwen las men weinig Latijn meer en bleef Ursinus' invloed veelszins beperkt tot de weinigen, die nog zijn *Schatboek* raadpleegden, of die nog uit wetenschappelijke theologische overwegingen teruggrepen naar de bron, de Latijnse edities van Ursinus' werken.

Velen hechten bovendien, al heten ze gaarne Gereformeerd, geen bijzondere waarde aan de nauwkeurige mening van Ursinus, de hoofdbewerker van de Catechismus.

Toch daalt men in deze goudmijn van Ursinus' geleerde verhandelingen nooit zonder vrucht af. Het kost alleen wat ernstige inspanning. Maar telkens valt het dan ook op bij het lezen van Ursinus' geschriften, welk een zuivere Schriftkennis hem leidt, hoe deemoedig en trouw hij gearbeid heeft aan de zware problemen, die hem werden voorgelegd.

Voorals zijn positieve arbeid, neergelegd in de *Exercitationes scholasticae* en *Explicationes catecheticae*, heeft grote invloed geoefend. Hier vooral ligt de rijke zegen, die zich veel verder heeft uitgestrekt dan die van zijn scherpzinnige polemische geschriften. Hij is de opvoeder en vormer geweest van tal van jonge mannen, die zich later aan de dienst der Gereformeerde Kerken hebben gewijd. Ook hierin is Ursinus een echte leerling van Melancthon geweest, dat hij, toegerust met een buitengewone gave om anderen te onderwijzen, het charisma openbaarde om zijn leerlingen niet slechts wetenschappelijk te doen vorderen in kennis, maar om ze ook te overtuigen en in deze overtuiging standvastig en trouw te maken. Maar dit alles weer met de uitgesproken bedoeling om ze toch niet van hun vrije zelfstandigheid te beroven.

Ook voor Breslau, zijn vaderstad, en Silezië, heeft Ursinus nog iets mogen betekenen. Wel heeft hij na zijn vertrek uit Breslau zijn vaderland niet weer bezocht, maar door zijn geschriften, briefwisseling en leerlingen oefende hij er toch wel invloed en mag zodoende beschouwd worden als de grondlegger van de kleine Gereformeerde Kerk, die zich ook in later eeuwen daar gehandhaafd heeft.

Het is *Franciscus Junius* geweest, een collega van Ursinus, later professor in Leiden, die in een gedachtenisrede gehouden te *Neustadt* aan de hogeschool, *Ursinus* getekend heeft en een stralend beeld van zijn persoon heeft opgeroepen. Hij typeerde Ursinus als *Theologorum doctissimum et Doctorum theologotaton* (d.i. de geleerdste der theologen en de meest theologische der doctores). Hiermee sprak hij slechts uit de dankbare waardering, die leerlingen, collega's en vrienden hem volgaarne wilden betalen.

10. URSINUS' THEOLOGIE.

Men heeft in de laatste eeuw nogal eens gedisputeerd over de vraag, of Ursinus een *Calvinist* moet genoemd worden. Men deed dit met bepaalde bedoelingen. Men wilde n.l. de Heidelbergse Catechismus zo gaarne voor eigen bijzondere opvatting annexeren. Soms heeft men hem een vertegenwoordiging van het Melanchthonianisme willen noemen. Ten onrechte zagen wij reeds. Een anderen keer legde men eenzijdig de nadruk op de verwantschap, die dit leerboek heeft met Zwingli en Bullinger. Men wilde n.l. de Gereformeerde groep van de Palts en andere Duitse gebieden, in de 16e eeuw en daarna, gaarne typeren als een *derde* richting, naast de Lutherse en Calvinistische. Toch is dit niet juist gezien. Zie ook Sudhoff bl. 118 v. en Gillet, artikel over *Ursinus* in Herzogs Encyclop. (eerste druk).

Eenzijdig is bijvoorbeeld in deze ook de studie van prof. M. A. Gooszen, in zijn overigens gedegen en leerzame studie over "de Heidelbergsche Catechismus, textus receptus met toelichtende teksten. Leiden, E. J. Brill, 1890". Ook hier komt de tendens voor om van de theologie van Heidelberg een *derde* richting te maken. Sommige verschillen worden daartoe veel te sterk geaccentueerd en aan zeer belangrijke overeenkomsten met Calvijn wordt niet voldoende de aandacht gegeven.

Het is waar, de Heidelbergse Catechismus is anders dan de Geneefse van Calvijn, ademt ook een enigszins andere geest, omdat hij uit een andere school stamt dan de Institutie van Calvijn. Maar op alle belangrijke punten is er toch principieel overeenstemming. De methode is anders, de stijl heeft iets eigens, maar de inhoud is echt Gereformeerd.

Ursinus is niet iemand geweest, die zwoer bij het gezag van een of andere theoloog. Hij zwoer niet bij Luther, niet bij Melanchthon, niet bij Zwingli of Bullinger, en zo óók niet bij Calvijn, hoe dicht hij ook bij hem stond in de principiële vragen van die tijd. Het is leerzaam te lezen, wat Ursinus schrijft over het gezag van grote mannen, als Luther. Hij was geen Westphal, die Luther als een soort onfeilbare apostel vereerde. Hij was een echt schriftuurlijk christen, die, zoals hij reeds in 1557 aan zijn vriend Crato schreef, toen hij nog vol liefde en verering aan Melanchthon's voeten zat, een discipel wenste te zijn van het woord der profeten en apostelen. „Ik heb niet gezworen bij de woorden van wie ook behalve bij die van den heiligen Geest, d.i. de woorden van de profeten en apostelen, met wie allen instemmen en spreken, die op de

rechte wijze doceren". Daarom kon Ursinus ook later in volle waarheid in zijn tegenverslag op het Wurtemberger verslag van het Maulbrunner gesprek betuigen: "Wij willen noch Zwinglianen zijn, noch wat maar van dien aard moge. wezen. Want wij zijn niet in Luther, noch in Zwingli, noch in welke andere (theoloog) gedoopt, maar alleen in Christus' naam! Die is onze enige Meester en Zijn naam alleen belijden wij". Ursinus is dus geen partijman geweest. Wie hem in dezen zin een Calvinist wil noemen, vergist zich. Hij dweept met geen enkele "vader"! Hij is een evangelische theoloog geweest, die zich in alles alleen op Gods Woord wilde verlaten en dit ook gedaan heeft.

Wil men Ursinus echter in ruimere zin een Calvinist noemen, omdat zijn eigen vrije en wetenschappelijke, gewetensvolle bestudering van de Heilige Schrift hem in alle hoofdpunten en in het bijzonder in de leerstukken, waarom in zijn tijd zo heftig gestreden werd, tot dezelfde resultaten gevoerd had als Johannes Calvijn, dan moet Ursinus inderdaad zo heten. Wie zijn geschriften leest, kan hieraan niet meer twifelen, als hij eerlijk en onbevangen leest en oordeelt.

Vooraf in de leer van de *praedestinatie* komt dit uit. *Wezenlijk is er geen verschil* tussen Ursinus en Calvijn. Reeds in Breslau was deze praedestinatieleer voor Ursinus tot een gronddogma geworden en had hij toen reeds *Crato* voor deze leer gewonnen. Door zijn studiën in Zürich werd hij slechts in deze overtuiging bevestigd. Dit is eigenlijk vanzelfsprekend, gezien zijn diepe eerbied voor *Petrus Martyr*, waarvan zijn brieven uit deze tijd gewogen. Ursinus heeft ook als professor zijn leerlingen onderwezen, dat de praedestinatie de grondzuil van het Christelijk geloof is en van het christenleven. Men leze maar o.a. zijn brief aan Jakob Monau, 11 Sept. 1573 (te vinden in *Miscell. Catech. ed. 1612, blz. 28 v.v.*) en zijn verklaring van vr. en antw. 54 van de Heidelbergse Catechismus in de *Explicationes Catecheticae* (Opera I, 212 v.v.).

Overigens was Ursinus verre van alle rigorisme, dat bij vele kleine geesten ook in die dagen gevonden werd en dat zoveel leed en verdriet over de Christelijke Kerk heeft gebracht.

Hij kende de grenzen heel goed, waarbinnen zonder nadeel voor de waarheid en zonder bezwaar voor 't geweten een vrije en ruime speelruimte geoorloofd is voor 't christelijk geduld en voor een deemoedig schikken in door God gedulde en over de enkelingen bepaalde verhoudingen.

Hiervan leveren ons de van hem bewaarde brieven en adviezen het bewijs en men kan het slechts betreuren, dat tot heden niet meerdere van deze reeds gepubliceerd zijn.

(Vgl. de brieven aan Johan Casimir en Otto von Grünrad over de gewoonte van 't Broodbreken; aan Dudith over de gemeenschap met heterodoxen, Opera III, kol. 813 v.v.)

Wij onderstrepen wat zijn grafschrift zegt.

Dit noemt hem *Theologum sincerum* (een eerlijk theoloog), *propulsatorem haeresium de persona et coena Christi* (een man, die de ketterijen over de persoon en het nachtmaal van Christus heeft afgeweerd), *voce et stylo acerrimum* (zeer fijn en scherpzinnig in woord en stijl), *philosophum acutum* (een diepdenkend wijsgeer), *virum prudentem* (een verstandig man), *moderatorem iuventutis severum* (een strenge leider der jeugd).

Wie meer over zijn leven en werken wil lezen verwijzen wij naar de bronnen, die hier in dit opstel ten dele reeds genoemd zijn. Men kan ook nog nazien: *Melchior Adam:*

Vitae Germanorum Theologorum (Levens van Duitse theologen), onder de naam *Zacharias Ursinus*, een werk dat herhaaldelijk herdrukt is. Het bevindt zich o.a. in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag. Voorts wijzen we vooral op de werken van *Sudho ff* (1857) en Gillet (1860) hierboven genoemd. Wij weten van Ursinus als Gereformeerde Nederlanders meestal heel weinig en wij hebben zo héél veel aan hem te danken!